॥ श्रीः ॥

श्रीमुलताननगरवास्तव्यसेतुपालोपनामक-
पण्डितठाकुरदत्तशर्मविरचिता-

भुवनेशलौकिकन्यायसाहस्री ।

सैव

शास्त्रिभिः संशोध्य

खेमराज-श्रीकृष्णदास-श्रेष्ठिना

मुम्बय्यां

स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" स्टीम्-मुद्रणालये

मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

संवत् १९६५, शके १८३०.

भूमिका।

अथ प्रायः खलु बहुषु निबन्धेषु 'लोकप्रसिद्धयुक्तिर्न्यायः' इत्यभियुक्तोक्तिरूपा न्याया लौकिकाश्शास्त्रीयाश्च संस्कृतसरस्वतीमया दृश्यन्ते। तत्तन्न्यायस्वरूपाणां विषयाणां च तत्तन्निबन्धेषु कात्स्न्र्याभावात्तदन्वेषयमाणैरप्यनधिगम्यमानैर्म्मुहुर्मुहुर्दुःखमनुभूयते। अतस्तेषां स्वरूपप्रभृतिप्रदर्शनार्थं निरुक्त्युदाहृतिवाक्योपक्रमप्रभृतिभ्य एकत्र संग्रहः प्रेक्षावतां मनीषिणामानन्दाय भवेदिति बहुकालतोऽस्मदाशैषाऽस्ति स्म। अथेदानीं मुलताननगरनिवासिसेतुपालोपनामकपण्डितठाकुरदत्तशर्म्माभिधाः—विद्वांसो मध्यमाश्च लौकिकन्यायस्वरूपादिकज्ञानजन्यानन्दमनायासेनाऽनुभवेयुरिति, स्वर्गलोकनिवासिनो निजज्येष्ठात्मजस्य भुवनेशदत्तशर्म्माभिधस्य चिरमिहलातले स्मृतिरस्यादिति च मनस्याधाय 'भुवनेशलौकिकन्यायसाहस्री'—नामकमिमं ग्रन्थं निर्माय मुद्रयितुं मह्यमर्पितवन्तः। स च मया स्वकीये 'श्रीवेङ्कटेश्वर' मुद्रणालये शोभनाक्षरैस्स्वच्छमसृणपुष्टपत्रेषु सम्मुद्र्य प्रकाश्यते। तदेतद्ग्रहणवलोकनादिभिर्मामनुगृह्णन्तु मनीषिण इति भृशमभ्यर्थयते।

श्रीकृष्णदासात्मज—क्षेमराजः,

'श्रीवेङ्कटेश्वर' स्टीम्—मुद्रणालयाध्यक्षो मुम्बयी—स्थः।

॥ श्रीः ॥

भुवनेशदत्तवृत्तान्तः ।

श्रीमदखिलललामभूरिभरभर्तुर्भारतस्य नानानादनदनदीनदपञ्चकपञ्चाम्बुनामावच्छिन्नजनपदान्तर्गतेऽसङ्ख्यश्रीवाच्यभक्तभीभञ्जकभगवदात्तनृसिंहावतारे गाढगुणगणप्रगुणगणकगायकाद्यग्रगणनीये धर्म्मधैर्य्यधनधान्यधामत्राणीभूते मूलत्राणनामनगरे किलासीच्छास्त्रशासितशमादिशोभितज्योतिर्विद्याविवरणवर्ग्यान्वितप्रवरवत्सवंशाऽवतंसो विद्याध्ययनाध्यापनधारितधीरध्यवधारितधर्मकृताधर्म्मसमूलविध्वंसो वेदविहितषट्कर्म्मचेक्रियतासादितकीर्त्तिधवलीकृतकाष्ठाभागभ्रामितक्षीरधीविमोहितहंसः सारस्वतसेतुपालोपाह्वकुलकमलदिवाकरः श्रीमदाशानन्दाभिधो ब्राह्मणाग्रगण्यः । तस्मात्सद्भावविभवभावितात्मेष्टदेवप्रभावेण षट्शास्त्रनिष्णातो दिवाकरः कोमलकान्तकमलकुलानाम्, निशाकरः सात्त्वसत्त्वभावसौम्यसुमत्रकोरगणाम्, आकरोऽग्रगणितव्यगुणरत्नानाम्, रत्नाकरो विविधधवलमधवलधैर्य्यधर्म्मधनानाम्, अन्तर्वाण्यग्रेसरः श्रीमान् ठाकुरदत्ताख्योऽजनि । अनेन व्राजंव्राजं काशीन्द्रप्रस्थवृन्दावनेषु विद्यापाठि । अयं निजदेशदशदिक्षु गाज्यमानगजद्वारेषु सुम्वधर्म्मसभासु सम्मानं लेभे । अनेन विद्याचुञ्चुना विद्ययर्णं कमठेन ब्रह्मसत्रादिकर्मणा देवर्णञ्च निवर्त्याऽवशिष्टतृतीयपितृणमोचनकान्तिकेन हरिवंशश्रवणाद्युपायकदम्ब आरब्धः । अथ व्रजत्यनेहसि तस्य श्रीविश्वम्भरदेवदयया चतुस्त्रिंशदुत्तरोनविंशतिशततमे (१९३४) श्रीविक्रमादित्याब्दे कुलभूषणमात्मज आविरभूत् । यो नाम्ना भुवनेशदत्तो दीपोऽनात्मजत्वान्धकारितादवसितानाम्, रत्नं किलासङ्कसुककान्तिककाञ्चनकुलानां भवति स्म । अयं सितपाक्षिकप्रतिपत्प्रासः क्षपाकर इव पितृवेश्मनि वरीवृध्यमानोऽनारापतिरपि चन्द्रोऽल्पीयसि काले सिंहस्कन्ध आयतोरस्को विशालदोः सिंहसंहननो बभूव । अनेन वरीवृत्यमानमही-

१ असङ्कसुकः निरपवादः ।

क्षित्यचालितेऽध्ययनागारेऽधीत्य परीक्षोत्तीर्णा । एतस्मिन्काल इष्टदेवद्ययो स्ववंशावतंसेन श्रीरामनगरवास्तव्येन कन्यादित्सुना सुप्रसिद्धेनैकेन विप्रेण वाग्दानमकारि । अथ गणितगणकगणगुणिते सुमुहूर्त्ते सुलग्ने पीतरक्ताद्यनेकवर्णैर्वस्त्रैर्विविधस्वर्णालङ्काराशिजाताभूषणैर्माणवकवयस्यप्रवेयोभिर्विविधविषयाहूतान्तर्वाणिभिर्वरानुयायिभिः प्रमोदेनोत्साहेन समारोहेण पञ्चसहस्ररूप्यकव्ययेन पितोद्वाहं चकार । तस्य गच्छति समये मातृकङ्कभूषणं पितृयशोवर्द्धकः पल्यङ्कशोभो नरेन्द्रनामाऽऽत्मजः प्रादुर्बभूव । अयं पितामहप्रभृतीन्नानाकिलकिलकल्लोलस्वनैर्बालभावसुलभैः क्रीडनैः समतोषयत् । अथ गुणलुब्धो भुवनेशोऽपि इन्ट्रेन्साख्यपरीक्षामारब्धवान् । परश्चात्र दैववशात्परीक्षायामनुत्तीर्णता जाता । तदापि लवपुरे त्रिंशद्रूप्यकमासिकं जग्राह । ततः प्रायो रूप्यकाणि जनकोपचर्यायां प्रेषयांचकार । तत्रत्यनिवासेन हिन्दीभाषायां सुलेखको भूत्वा सत्यश्रीसनातनधर्मलेखानलिखत् । इंग्लिशभाषायामपीदृक्षाँल्लेखाँल्लिलेख, यानवलोक्याऽदभ्रतज्ज्ञा अपि विसिष्मियिरे । ततः कियत्कालोत्तरमनेन पितुः सेवाऽसौलभ्यात्पितुराज्ञावशाच्च तस्मान्निवृत्य मूलत्राण एव स्थितिरकारि । अयं देशोन्नतिचेक्रियः श्रीसनातनधर्मोपदेदिशो ज्योतिश्शास्त्रशाश्वतपरिश्रमश्रमितं पितरमवलोक्य तदसाधारणश्रममपाचिकीर्षुर्ज्योतिश्शास्त्रमारभ्याल्पीयोऽनेहसाऽधिगतराद्धान्तोऽपरसिद्धान्ते च चकितकारिसिद्धान्तसाधितप्रक्रियः (भूत्वा) इन्ट्रेन्साख्यपरीक्षायामल्पपठितगीर्वाणगीरपि सरित्सागरादिग्रन्थेषु सुवद्रावदो बभूव । अनेन सत्यवक्त्रा प्रियंवदेन सदाचारिणा सत्सङ्गतिपरेणाभक्ष्याभोजकेन त्रिकालसन्ध्याय शिवार्चने शिवादिस्तोत्रादिषु च दृढा भक्तिरकारि । स्तोत्रपाठानेहसि घनगम्भीरगर्ज्जनमिव दश दिशो गुञ्जयति स्मेति किमधिकेन । अथवा—निलयं धैर्य्यादिगुणानाम्, दीपोऽधैर्य्यादिदोषपतङ्गानाम्, प्रेमा प्रियतमानाम् चक्षुः पित्रोः, आश्रयो भ्रातुः, चन्द्रश्चकोरबान्धवानाम्, शृङ्गारो योषितां कमलं दर्शकषट्पदानाम्, सेनापतिर्नीतीनाम्, नन्दनः कुलस्य, चन्दनं सुहृदयानाम्, ईशो भुवनानामासीत् । येनास्यारम्भः कारितः स प्रियदर्शनः पुत्रस्तं कर्मशूरं तेन कर्म्मणा श्रान्तं पितरमसन्तोष्य कुतस्तस्मा आश्वासन-

मप्यकृत्वा तस्मै वियुक्ततां दर्शयन्, तस्य दशामगणयन्, तस्मिन्बद्धश्रद्धोऽप्यश्रद्धां प्रकटयन्, किम्भूतः किं कृतवानिति वक्तुं न क्षमा वयम्, येन देशस्य धर्मस्य कुलस्य चोन्नतिरासीत, स क्वास्ति, इति लेखितुं लेखनी न क्षमा, करो वेपते, लेखन्यवस्रंसते, गात्राणि शिथिलन्ति, हृदयं ज्वलति, कण्ठः कफेन रुध्यते, अश्रूणि पतन्ति, मनसश्चक्षुषश्चांधकारो दृश्यते, हा ! अद्य कः परिचितो गदितुं क्षमः, यद्भूतले नास्ति भुवनेशः, केनाहूतः कुत्र गतः, हा दुर्दैव ! कस्मात्पृच्छामः ? शतधा भवति हृदयम्, भित्तयोपि रुदन्ति, किं पुनः परिवारः, किं पितरौ, हा हा हा !!! यस्य पितुरमृतफलं नेत्रानन्दो हृदयनन्दनः पुत्रः, यस्य भ्रातुः शासकः रक्षकः अग्रजः, यस्या विंशतिवर्षायाः सगर्भाया धर्म्मपत्न्याः प्रियः स्वामी, यस्य ' पितःपितः ' चाकथ्यमानस्य वर्षचतुष्टयस्य पुत्रस्य लालनस्थानकस्तत्रभवान् पिता; गतः, तेषां दशां को गदितुं समर्थः । ईदृशे क्षते जातेऽपि ईदृशे वज्रप्रहारेऽपि दुर्दैवं न विश्रान्तम् । तद्दुर्विपाकि पुनः क्षतेऽङ्गारं लवणधारं वज्रप्रहारं च युगपत्पातयामास, यत् ' पितःपितः ' चाकथ्यमानो नरेन्द्रोपि पितुः सन्निधौ शिवलोके गतः ! कष्टम् ! अवशिष्टाधारोऽपि पितामहस्य मात्रादीनां च विहाय तान्दिवि विलीनः । अकाले षड्विंशतिवर्षायुषि भुवनेशस्वर्गारोहणं, चतुर्वर्षायुषि नरेन्द्रानुगमनं कस्य परिचितस्य सहृदयस्य गुणज्ञस्य शोकाय न भवति । यस्योद्योगेन यस्यार्थमयं ग्रन्थ आरब्धः स भूतले नास्ति किं कुर्मः परिश्रममथ वा सदाशिवलोके तस्यात्मसंतोषार्थमारभामहे । तस्योद्योगसाफल्येहया 'भुवनेशन्यायसाहस्री ' नाम्ना तस्य स्मरणे प्रकाश्यते ग्रन्थः । अस्यावलोकनजन्यलाभोप्यलमपरलोकस्थभुनेशस्य साहाय्यं क्रियादिति विज्ञापयति श्रीमद्गुरुठाकुरदत्तचरणशरणतासादितयथामत्यक्षरबोधो विद्यया जन्मना च तद्वंश्यस्तेजोभानुश्शास्त्रीति शम् ॥

॥ श्रीः ॥

अथ भुवनेशलौकिकन्यायसाहस्रीन्यायानुक्रमणिका ।

ना.

नि.

इति भुवनेशलौकिकन्यायसाहस्रीन्यायानुक्रमणिका समाप्ता ।

॥ श्रीः ॥

भुवनेशलौकिकन्यायसाहस्री।

श्रीगणेशाय नमः॥वन्दे श्रीगणनायकाङ्घ्रिकमलं लोके सदा वन्दितं भक्तस्वान्तसरोवरेषु सततं सद्भ्रमानन्ददम् ॥ हैमाभूषणकेसरं सुललितं सौन्दर्य्यगन्धान्वितं नित्यं निर्जरषट्पदैश्च कमलं पेपीयमानम्मुहुः ॥ १ ॥ श्रीमद्गुरुं त्रिभवराममुमेशमूर्त्तिं नानादिशागतसुशिष्यसुगीतकीर्त्तिम् ॥ वाराणसीवसतिवासितवामदेवं षट्शास्त्रपाठनवशीकृतदेवदेवम् ॥ २ ॥ भाष्ये फणीन्द्ररचिते विहितश्रमन्तं वंदे विदग्ध्यवरवन्दितपादपद्मम् ॥ विद्योपकारकरणाय कृतावतारं ब्रह्मावबोधमुनिवर्य्यमहानुभावम् ॥ ३ ॥ तत्कृपालेशमात्रेण कृतकृत्यो द्विजः सुधीः ॥ कुर्वे ठाकुरदत्ताख्यः सेतुपालाह्वजातिजः ॥ ४ ॥ स्मृतये भुवनेशस्य ज्येष्ठपुत्रस्य धीमतः ॥ लौकिकन्यायसाहस्रीनाम्ना ग्रन्थं सुसंग्रहम् ॥५॥ ये चात्र लौकिकन्यायाः प्रोक्तास्तेषामुदाहृतिः ॥ वेदान्तशास्त्रगा काचित्काचिच्च शब्दशास्त्रगा ॥ ६ ॥ काचिन्न्यायानुगा काचिन्मीमांसाशास्त्रगा तथा ॥ लौकिकोक्तिर्य्यथा तद्वत् प्रायः प्रोक्तापरापि वा ॥ ७ ॥ अर्थमात्रं क्वचित्तेषामर्थे स्पष्टे स्फुटं स्मृतम् ॥ प्रायः संक्षेपतः प्रोक्तं विस्तरादपि च क्वचित् ॥ ८ ॥ अथ तावन्मङ्गलार्थं परिनिर्विघ्नसमाप्त्यर्थं च गणपतिन्याय उदाह्रियते–

अथ गणपतिन्यायः ॥ १ ॥

"गणः प्रमथसङ्ख्योघे चण्डासैन्यप्रभेदयोः" इति मेदिनी ॥ गणस्य प्रमथाख्यरुद्रानुचरस्योद्भूताऽवयवभेदक-समुदायस्य प्रत्येकस्य पतिर्वा—अनुद्भूताऽवयवभेदात्मकसमूहस्य पतिरिति गणपतिशब्दार्थः—इत्यर्थद्वयविवक्षायां यथा गणपतिशब्दश्चरिताऽर्थस्तथा प्रकृतेऽपि ॥ किञ्च ॥ गाणपत्यास्तु—तुरीयः परमः शिवः श्रीगणपतिरेव, स एव वैष्णवैर्वासुदेवशब्दाभिधेयो महाविष्णुरित्युच्यते न तु शिवद्वयं विष्णुद्वयं वाऽस्ति येनैकः शिवो विष्णुर्वा मूर्त्तित्रयमध्यगो द्वितीयस्तदतिरिक्त इत्युपगम्येत । एवञ्च स एव साक्षात्परम्ब्रह्म ब्रह्मादीनान्तु तदंशत्वेन ब्रह्मत्वं व्यपदिश्यते विष्णवंशानामिव विष्णुत्वम् । तथा च श्रुतिः-"नमस्ते गणपते त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि"इत्यादि । अत्र विशेषसम्बन्धत्वादन्ययोगव्यवच्छेदिनैवकारेण 'पार्थ एव धनुर्द्धरः' इत्यत्र एवकारेण पार्थादन्यत्राऽधनुर्द्धरत्वस्येव गणपतेरन्यत्र साक्षाद्ब्रह्मत्वयोगो व्यवच्छिद्यते । अतः श्रेयस्कामैस्सर्व्वैरपि सर्व्वदा स एवाराध्यस्तदाराधनं विनाऽन्यदेवपूजावैयर्थ्यं स्मरणेन फलजनकत्वात् । सूर्य्याद्याराधनफलारोग्यादिमोक्षान्तकथनानन्तरं "सर्व्वमिच्छेद्गणाधिपात्" इति स्मरणमप्यत्र मानम् । "गणानां त्वा"इति शुक्लयजुर्व्वेदवाजसनेयिसंहिताऽध्याय २३ मंत्रो १९ ऽपि प्रमाणम् । तद्यथा-"गणानां त्वा गणपति ँ हवामहे प्रियाणां त्वा प्रियपति ँ हवामहे निधीनां त्वा निधिपति ँ हवामहे वसो मम

आहमजानिगर्ब्भधमात्वमजासि गर्ब्भधम्" ॥ अस्याऽर्थो यथा—वसन्ति सर्व्वभूतानि यत्र,—सर्व्वस्मिन् वसतीति,—सर्व्वत्रोष्यतेऽनेन वा,वस्ते,वस्यते,वा स वसुः। 'वस निवासे' 'वस आच्छादने' वा। "शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च" इत्युः। तत्सम्बोधने हे वसो परमेश्वर! वामहेममवसो मदीयधन श्रीगणेशदेव गणाना पतिं त्वा त्वां हवामहे, आवाहयामः 'ह्वेञ् आह्वाने, स्पर्द्धाया च" भ्वादिगणीयो धातुः ह्वयतीत्यादिरूपं, दृशेः पश्यादेशवत् ह्वयतेर्हवादेशेन 'हवामहे' इति प्रयोगनिष्पत्तिः ॥ गण्यन्ते प्रशस्तत्वेनेति गणाः श्रेष्ठाः "गण सङ्ख्याने" घञ्, अज् वा, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नवृद्धिःतेषां मध्ये ये गणाः प्रशस्ततरास्तेषां पतिमीश्वरमित्यर्थः॥सकलप्रशस्ततरमीश्वरमिति भावः ॥ किञ्च—प्रियाणां प्रेष्ठानामिन्द्रादिदेवानां यज्ञाधिपतित्वेन तेषां ये प्रेयांसः कार्त्तिकेयादयस्तारकद्विवधजनितसुखहेतुभूतत्वात्तेषां पतिं युद्धारम्भे त्वदाराधनेन विघ्नध्वंसपूर्व्वकविजयप्रदत्वेन पतिं फलप्रदातारमीश्वरं त्वां हवामहे ॥ किञ्च-निधीनां निधिपतिं त्वां हवामहे-निधयः "महापद्मश्च पद्मश्च शंखो मकरकच्छपौ ॥ मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्व्वश्च निधयो नव ॥" इति महापद्मादयो धनादीनि तेषां मध्ये ये निधयोऽतिशयानन्तसुखभोगप्रवर्तिका योगसिद्धयस्तेषा पतिं दातारं त्वां हवामहे ॥ मदीये कार्य्ये जनितजायमानजनिष्यमाणाऽनेकविधप्रत्यूहसन्दोहविध्वंसनपूर्व्वककार्य्यसिद्धिहेतवे गणेशावाहनमन्त्ररूपस्तुतिः

क्रियत इति ॥ किञ्च—गणपते अहं त्वया आ अजानि उत्पादितः॥ आङ्पूर्व्वकणिजन्तस्य 'जनी प्रादुर्भावे' इति धातोः कर्म्मणि रूपमाजानीति "व्यवहिताश्च" १। ४।८२ इति व्यवहिते छान्दसप्रयोगः ॥ कीदृशोऽहं—गर्भ्भधं मात्रा गर्भ्भे धीयते यस्त गर्भ्भधं "व्यत्ययो बहुलम्" ३।१।८५ इति सूत्रेण लिङ्गव्यत्ययः छान्दसः, गर्भ्भध इत्यर्थः ॥ उक्तं च—"सुप्तिङुपग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्स्वरकर्तृयङां च। व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोपि च सिद्ध्यति बाहुलकेन" इति॥ किञ्च-अजति गच्छति भक्तहृदयं,वा—अजति क्षिपति शरानसुरान्प्रति,—'अज गतिक्षेपणयोः' अच् प्रत्ययः ॥ अथवा—न जायते अजः उक्तं च—"नहि जातो न जायेऽहं न जनिष्ये कदाचन। क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः॥" इति ॥ 'जनी प्रादुर्भावे' "अन्येष्वपि—" इति डः-तत्सम्बोधने हे अज जन्मादिविकाररहित अवयवावयविभागरहित इति यावत्,—त्वं गर्भधं गर्भधो माऽसि न भवसि, एतेन जन्मविकारकथनेन तदुत्तरत्वेन सर्व्वेषां यथाक्रमसम्भवात् । उक्तं हि यास्कर्षिणा—षड्भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिः—जायते, अस्ति, वर्द्धते, विपरिणमते, अपक्षीयते, नश्यतीति, षड्भावविकारवान् पराधीनः शरीरवानिति ध्वन्यते, त्वन्तु विकाराऽभाववान् निर्व्विकाररूपेण स्वाधीनः परमेश्वरः "नमस्ते गणपते" इति श्रुतेरत एव सकलं कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं समर्थोऽसीति सूचितम् ॥ न चाऽस्य "गणानां त्वा-" इति मन्त्रव्याख्यान-

स्योव्वटसायणादिवेदभाष्यकर्तृकेभिन्नार्थकत्वेनाऽप्रामाण्यं स्यादिति वाच्यम् । वेदमन्त्राणां कामधेनुरूपत्वात्, एकस्यैव मन्त्रस्याऽऽप्तोक्ताऽनेकधाऽर्थानां शास्त्रेषूपल-म्भत्वाच्च । तथा हि—"चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्यपादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासोऽस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेश" ॥ इति ॥ अयं मन्त्रः शुक्लय-जुर्वेदवाजसनेयिसंहितायां सप्तदशाध्याये ९१ सङ्-ख्यात्मकः । ऋग्वेदे च तृतीयाष्टकीयाष्टमाऽ-ध्यायदशम १० वर्गे तृतीया ऋक् । अस्य मन्त्रस्यार्थस्तु सायणोव्वटमहीधरादिकृतभाष्यार्थादिलक्षणो महाभाष्य-कारेण कृतः । निरुक्तादिषु चाऽन्यप्रकारेण यास्काचार्या-दिभिः कृतो दृश्यते । तथाहि महाभाष्ये—चत्वारि शृङ्गा-णि—चत्वारि पदजातानि, नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयोऽस्य पादाः—त्रयः कालाः भूतभविष्यद्वर्तमानाः द्वे शीर्षे, द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च । सप्तहस्तासोऽस्य—सप्त विभक्तयः । त्रिधा बद्धः—त्रिषु स्थानेषु बद्ध उरसि कण्ठे शिर-सीति । वृषभो वर्षणात् । रोरवीति—शब्दं करोति । कुत एत-द्—रौतिः शब्दकर्म्मा । महो देवो मर्त्यां आविवेश—महान् देवः शब्दो मर्त्या मरणधर्म्माणो मनुष्यास्तानाविवेश । महता देवेन नः साम्यं यथा स्यादिति शब्दस्य वृषत्वेन निरूपण-मिति॥१॥ किञ्च—यास्काचार्य्यैस्तु—चत्वारि शृङ्गेति वेदा एव एते उक्ताः । त्रयोऽस्य पादा इति सवनानि त्रीणि । द्वे शीर्षे प्रायणोदयनीये । सप्त हस्तासः सप्तच्छन्दांसि । त्रिधा बद्ध-

त्रेधा बद्धः मन्त्रब्राह्मणकल्पैर्वृषभो रोरवीति रोरवणमस्य सवनक्रमेण ऋग्भिः-यजुर्भि-सामभिः। यदेनमृग्भिः शंसन्ति,—यजुर्भिर्यजन्ति, सामभिः स्तुवन्ति, महोदेव इत्येष हि महान् देवो यद्यज्ञो मर्त्यां आविवेशेत्येष हि मनुष्यानाविशति यजनाय तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनायेत्याह ॥२॥ किञ्च-"अभिधानेऽर्थवादः"१।२।३६ इति पूर्वमीमांसासूत्रविवरणे तु—चत्वारि शृङ्गा इति "चतुर्होत्रामृषेत" इति मन्त्राश्चतुः शृङ्गाणि। त्रीणि सवनानि पादाः।दम्पती द्वे शीर्षे।गायत्र्यादिसप्तच्छन्दांसि हस्ताः। त्रिधा बद्धः त्रिभिर्वेदैर्बद्धः। वृषभः कामवर्षी। रोरवीति शब्दैः सामादिभिः साध्यत्वादिति भाव इत्युक्तमिति ॥ ३ ॥ किञ्च—सायणाचार्य्यः—यद्यपि सूक्तस्याऽग्निसूर्य्यादिपञ्चदेवतात्मकत्वात्पञ्चधाऽयं मन्त्रो व्याख्येयस्तथापि निरुक्ताद्युक्तरीत्या यज्ञात्मकाग्नेः सूर्य्यस्य च प्रकाशकत्वेन तत्परतया व्याख्यायते-अस्य यज्ञात्मकस्याऽग्नेः चत्वारि शृङ्गाः—चत्वारो वेदाः शृङ्गस्थानीयाः। यद्यप्यापस्तम्बेन 'यज्ञं व्याख्यास्यामः स त्रिभिर्वेदैर्विधीयते' इत्युक्तं तथाप्याथर्व्वणस्येतरानपेक्षयैवैकाग्निसाध्यानां कृत्स्नकर्मणामभिधायकत्वात्तदपेक्षया चत्वारि शृङ्गा इत्युक्तम्। त्रयोऽस्य पादाः-सवनानि त्रीण्यस्य पादाः प्रवृत्तिसाधनत्वात्पादा उच्यन्ते। द्वे शीर्षे—ब्रह्मौदनं प्रवर्ग्यश्च, इष्टिसोमप्राधान्येनेदमुक्तम्। सप्त हस्तासः-सप्तच्छन्दांसि हस्ता मुख्यसाधनं छन्दांस्यपि देवताप्रीणनस्य मुख्य साधनमिति हस्तव्यवहारः। त्रिधा बद्धः—मन्त्रब्राह्मणकल्पै-

त्रिप्रकारं बद्धः, बन्धनमस्य तन्निष्पाद्यत्वात्।वृषभः—फलानां वर्षिता। रोरवीतिं भृशं—शब्दायते, ऋग्यजुःसामोक्तैः शस्त्रयागस्तुतिरूपैर्होत्राद्युत्पादितैर्ध्वनिभिरसौ रौति। एवं महोदेवः—एष यज्ञात्ममहानुभावो देवः। मर्त्यानाविवेश-मर्त्यैर्यजमानैर्निष्पाद्यत्वात् प्रवेश उपचर्य्यते॥अत्र यास्कः—चत्वारि शृङ्ग इति—'वेदा वा एत उक्ताः'इत्यादिना निरवोचत्तदत्रानुसन्धेयम्॥ अथ सूर्य्यपक्षे व्याख्यायते—अस्यादित्यस्य चत्वारि शृङ्गाणि चतस्रो दिश एताः श्रयणार्हत्वाच्छृङ्गाणीत्युपचर्य्यन्ते। त्रयोऽस्य पादाः—त्रयो वेदाः पादस्थानीयाः भवन्ति गमनसाधनत्वात्। तथा हि—'ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते' इत्युपक्रम्य 'वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्य्यः' इति हि वेदत्रयेण गणतिराम्नाता। द्वे शीर्ष—अहश्च रात्रिश्चेति द्वे शिरसी। सप्तहस्तासोऽस्य—सप्त रश्मयःषड्विधलक्षणा ऋतवः एकः साधारण इति सप्तहस्ता भवान्ति। त्रिधा बद्धः—त्रिषु स्थानेषु क्षित्यादिषु अग्न्याद्यात्मकत्वेन संबद्धः,ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्यैस्त्रिभिस्त्रिधा बद्धो वा।वृषभो वर्षिता।रोरवीति शब्दं करोति वृष्ट्यादिद्वारा। स महो महान् देवो मर्त्यानाविवेश तन्नियन्तृतया।"सूर्य्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च इति हि श्रुतम्"एवमबादिपक्षेऽपि योज्यम्॥शाब्दिकास्तु शब्दब्रह्मतया व्याचक्षते। अपरे त्वऽपरतया। तत्सर्व्वमत्र द्रष्टव्यमित्याह ॥४॥ महीधरादयस्तु—यो वृषभः कामानां वर्षिता रोरवीति 'रु शब्दे' यङ्लुगन्तम्।अत्यर्थं शब्दं करोति सोऽयं महोदेवो महति पूजयति, मह्यते वा जनैरिति महो महान् देवः

ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तानां प्राणिनामुपजीव्यो ज्ञानकर्म्मसमुच्चयकारिणां विदुषां शरीरभूतो मर्त्यान्मनुष्यानाविवेश आविशति स्म मनुष्यान् व्याप्य तिष्ठति स्म ॥ यस्य वृषभस्य यज्ञस्य चत्वारि शृङ्गा—शृङ्गाणि ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्य्युलक्षणानि । 'त्रयः पादाः—ऋग्यजुस्सामरूपाः । 'द्वे शीर्षे-शिरसी हविर्द्धानप्रवर्ग्याख्ये "शिर एवाऽस्य हविर्द्धानं ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः । शिरः प्रवर्ग्यः" इतिश्रुतेः अस्य वृषभस्य सप्तहस्तासः—सप्त होतारो हस्ता हस्ता इव व्याप्रियन्ते सप्त छन्दांसि वा हस्ताः । यश्च त्रिधा त्रिप्रकारैर्बद्धः प्रातस्सवनमाध्यंदिनसवनतृतीयसवनैर्बद्ध इति॥ शब्दग्रामो वा व्याख्येयः ॥ चत्वारि शृङ्गाणि—नामाख्यातोपसर्ग्गनिपाताः । त्रयः पादाः—प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाः। त्रयः काला वा । द्वे शीर्षे—कार्य्यताव्यङ्ग्यते सप्त हस्ताः सप्त विभक्तिरूपाः । त्रिधा बद्धः-एकवचनद्विवचनबहुवचनैर्बद्धः । वृषभ इवाऽयमन्यशास्त्राणि अधः कृत्वा रोरवीति । सोऽयं महान् देवो मर्त्यानाविवेश—आविशति स्म, प्रतिपादयति स्म मनुष्येष्विति मनुष्याधिकारवच्छास्त्रस्येति न्यायादित्येवं यज्ञं शब्दश्च वृषत्वेन प्रतिपादयन्तीति॥किञ्चाऽन्ये शिष्टास्तु—वेदरूपयज्ञपुरुषस्य धर्म्मोऽर्थकाममोक्षरूपाणि चत्वारि शृङ्गाणि, कर्म्मोपासनारूपास्त्रयः पादाः, व्यष्टिसमष्टिरूपे द्वे शीर्षे, सप्त स्वराः- "निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः । पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थितास्स्वराः"॥इत्युक्ता अस्य हस्ताः, त्रिधा

बद्धः गद्यपद्यगीतिरीतितो बद्धः। यद्वा—ईशात्मप्रतिबिम्ब-रूपैर्बद्धः वृषभश्चतुर्वर्गवृष्टिकर्त्ता महान् देवो मनुष्येषु जीवात्मरूपेणाऽऽविवेश इति विवर्णयन्तीति॥ एवञ्च न पतञ्जलिपादा अनाप्ताः, न च यास्कादयो मिथ्यावादिनोऽतो ज्ञायते वेदमन्त्राणां प्रकरणवशादाप्तोक्ता नानार्था भवन्तीति, न त्वाधुनिकपाषण्डिजनकृता अर्थाः प्रामाणिका भवन्तीति बोध्यम्। न च श्रीगणपतिपक्षीयो "गणानां त्वा-" इति मन्त्रार्थः कुत्रचिन्न दृश्यत इति वाच्यम्। मन्त्रप्रदीपिकादिबह्वाप्तग्रन्थेषु तद्दर्शनात्। अथर्वशिरसि वरदपूर्व्वतापिन्युपनिषदि आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टादिग्रंथेषु चास्यार्थस्य सम्मानितत्वाच्च। परम्पराप्तशिष्टव्यवहाराच्चेति दिग्॥१॥

वृद्धकुमारीवरन्यायः॥ २॥

अयं महाभाष्ये "न मुने"। ८।२।३ इति सूत्रव्याख्यानावसरे व्याख्यातः। तद्यथा—वृद्धकुमारी तपस्विनी इन्द्रेणोक्ता वरं वृणीष्वेति सा वरमवृणीत पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदनं कांस्यपात्र्यां भुञ्जीरन्निति। न च तावदस्याः पतिर्भवति कुतः पुत्राः कुतो गावः कुतो धान्यं, तत्रानया एकेन वाक्येन पतिः पुत्राः गावो धान्यमिति सर्वं सङ्गृहीतं भवति। एवमिहापि नेऽसिद्धत्वप्रतिषेधं ब्रुवता नाभावोपि सङ्गृहीतो भवतीति॥ केचित्तु—यथाऽनया वृद्धकुमार्या एकेन वाक्येन पतिः पुत्रा गावो धान्यमिति सर्वं सङ्गृहीतं भवतीति तथा काशीमरणान्मुक्तिरिति श्रुत्या यद्यत्साधनमन्तरेण मुक्त्यनुत्पत्तिस्ता-

रतर्वं सङ्गृहीतं भवतीति युक्तमस्य वृद्धकुमारीवरन्यायस्यो-दाहरणमिति वदन्ति । वृद्धकुमारी०, वृद्धकुमारीवाक्य०, वृद्धकुमारीवर० इति पर्याया इति बोध्यम् ॥ २ ॥

वृद्धब्राह्मणवरन्यायः ॥ ३ ॥

यथा—आसीत्कश्चिज्जन्मान्धोऽत्यन्तदरिद्रोऽजातविवाहो वृद्धो ब्राह्मणः।स च नानाविधैर्दुःखैर्बलवत्पीडितस्तीव्रतपश्चरणेन परमेश्वरमाराधयामास। तस्य तपसा प्रीतः परमेश्वरस्त्वाभीष्टमेकं वरं याचस्वेति तं प्रेरयामास। ततः स ब्राह्मणो यदि चक्षुष्मत्वं याच्यते तर्हि दारिद्र्यपीडा स्यादेव तथा भार्यायां याचितायामपि दारिद्र्यान्धत्वसन्तत्यभावाः पुनर्दुःखं जनयेयुरेवं धने याचितेऽप्यन्धत्वादीति किं याचनीयमिति चिन्तासमाकुलो भूयो विचार्येदं प्रार्थयत्—स्वपौत्रं राजसिंहासनस्थितमीक्षितुमिच्छामीति। अथ च तस्य बुद्धिकौशलतः परमप्रीतेन परमेश्वरेण वरप्रदानेनानुगृहीतो धनं चक्षुषी मनोज्ञां भार्यां सन्ततिं च प्राप्यात्यन्तमाननन्देति। तथा प्रकृतेपीति ॥ ३ ॥

फलवत्सहकारन्यायः ॥ ४ ॥

यथा—आपस्तम्बसूत्रम्, तद्यथा—आम्रे फलार्थे निर्म्मिते छायागन्धे अनूत्पद्येते। एवं धर्म्मे चर्यमाणे अर्थादयोऽनूत्पद्यन्ते ॥ यथा "आम्रश्चूतो रसालोसौ सहकारोतिसौरभः" इत्यभिधानादतिसौरभ आम्रवृक्षोऽतिमधुरपक्वफलनमितशाखस्समुत्पन्नाय छायार्थिने जनाय फलं परमलभ्याप्रा-

र्थितमपि ददाति, तथैकफलाकांक्षया स्वेष्टदेवताराधनमन्यदपि फलं प्रयच्छतीति ह्येतत्समानविषयकलौकिकव्यवहारान्तरेष्वपि बोध्यम् ॥ ४ ॥

कण्ठचामीकरन्यायः ॥ ५ ॥

कृतस्वराख्याऽऽकरविशेषचामीकरपदवाच्यस्तत्र भवं चामीकरम् । यद्वा—चमनं चामिः 'इणजादिभ्यः' इतीण्, 'अनाचमेः' इति आङोऽविवक्षितत्वाद्वृद्धिः "कृदि०" ङीष् । चामीं करोति चामीकरं "चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने"

भिधानात् चामीकरं सुवर्णं, तेन निर्मितं भूषणमपि चामीकरं, यथा—कण्ठगतं हेमभूषणमज्ञानादप्राप्तमिव कण्ठे तम्पश्येत्युपदेशाज् ज्ञातं प्राप्तमित्युपचर्य्यते, तथा प्रत्यगात्मतया ब्रह्मणः प्राप्तत्वेपि मायोपहितत्वादप्राप्तमिव स्वहृदि तत्पश्येति गुरूपदेशाज् ज्ञातं प्राप्तमिति निश्चीयते ॥ उक्तश्च—"प्रत्यगात्मया तस्य प्राप्तत्वेपि च सर्वदा ॥ कण्ठचामीकरन्यायात्तत्प्राप्तिरुपचर्यते ॥" इति ॥ ५ ॥

अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।
इष्टार्थस्य च संसिद्धौ को विद्वान् यत्नमाचरेत्६॥

अर्के गृहकोणे स्पष्टमन्यत् । तथा यदि निजगृहकोणे माक्षिकं विन्देत तर्हि तल्लाभाय पर्वतं प्रति गमनं व्यर्थम्, तथा स्वात्मनि ब्रह्म विज्ञाय ब्रह्मवेत्ता तदन्वेषणाय तीर्थादिषु न प्रयतत इति भावः । एवमन्यत्रापि यत्राल्पायासेनाभी-

---

१ कृतस्वर इति नाम्ना प्रसिद्ध आकरः खनिविशेष इत्यर्थः ।

ष्टसिद्धिर्जायते तत्र बह्वायाससाध्ये प्रेक्षावतां न प्रवृत्ति-रिति प्रदर्शनायाऽस्य न्यायस्य प्रवृत्तिरिति ॥ ६ ॥

मज्जनोन्मज्जनन्यायः ॥ ७ ॥

यथा नद्यादौ पतितस्तरणानभिज्ञः कदाचिन्मज्जति कदाचिदुन्मज्जति, तथा–संसारसमुद्रे पतितो ब्रह्मतत्त्वानभिज्ञो जीवः कदाचिन्मज्जति कदाचिदुन्मज्जति शान्तिसुखं न प्राप्नोति यावद्भगवच्चरणारविन्दाश्रयो न भवेत् उक्तं हि–"अपारसंसारसमुद्रमध्ये निमज्जतो मे शरणं किमस्ति। गुरो कृपालो कृपया वदैतद्विश्वेशपादाम्बुजदीर्घनौका ॥ १ ॥" गर्भस्तुतौ–"त्वय्यम्बुजाक्षामलसत्त्वधाम्नि समाधिनावेशितचेतसैके । त्वत्पादपोतेन महत्कृतेन कुर्वन्ति गोवत्सपदं भवाब्धिम् ॥ स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तरं द्युमन् भवार्णवं भीममदभ्रसौहृदाः । भवत्पदाम्भोरुहनावमत्र ते निधाय याताः सदनुग्रहो भवान् ॥" इति ॥ ७ ॥

जलतुम्बिकान्यायः ॥ ८ ॥

यथा पङ्कलिप्ता तुम्बिका नदीसमुद्रादौ मज्जन्ती पङ्कक्षयेऽवकाशे आगत्य तिष्ठति, तथा जीवो देहक्षये लोकादाकाशे गत्वा तिष्ठति। अयमेव तस्य मोक्ष इति दिगम्बरजैना मन्यन्ते ॥ अनेनैव न्यायेन रेफस्योर्ध्वगमनमिति वैयाकरणाः ॥ एवम्–

जलतैलन्यायोऽपि

व्याख्यात इति बोध्यम् ॥ ८ ॥

पञ्जरमुक्तपक्षिचालनन्यायः ॥ ९ ॥

यथा पञ्जरान्मुक्ताः पक्षिणः सदोर्ध्वमेव चलन्ति एवमेव जीवो देहान्मुक्तस्सदोर्ध्वमेव गच्छति इति स एव तस्य मोक्ष इति दिगम्बरैकदेशिनो मन्यन्ते । ते च प्रष्टव्याः-पञ्जरान्मुक्तस्य शुकादेः पक्षिण इवात्मनस्सततोर्ध्वगमनं मुक्तिरिति चेत्तदा वक्तव्यं किमयमात्मा मूर्तोऽमूर्तो वा । प्रथमे निरवयवः सावयवो वा।निरवयवत्वे निरवयवो मूर्तः परमाणुरिति परमाणुलक्षणापत्त्या परमाणुधर्म्मवदात्मधर्माणामतीन्द्रियत्वं प्रसज्जेत ॥ सावयवत्वे यत्सावयवं तदनित्यमिति प्रतिबन्धबलेनानित्यत्वापत्तौ कृतप्रणाशाकृताभ्यागमौ निष्प्रतिबन्धौ प्रसरेताम् ॥ अमूर्तत्वे गमनमनुपपन्नमेव चलनात्मिकायाः क्रियाया मूर्तप्रतिबन्धादिति ॥ ९ ॥

तृणजलौकान्यायः ॥ १० ॥

यथा तृणजलौका तृणान्तरमाश्रित्य पूर्वं तृणं त्यजति तथा जीवस्त्वाविद्यादिभिर्देहान्तरं निष्पाद्यैव पूर्वं देहं त्यजतीति भावः ॥ १० ॥

एकसम्बन्धिदर्शनमपरसम्बन्धिस्मारकमिति न्यायः ॥ ११ ॥

यथा हास्तिपकदर्शनं हस्तिनः स्मारकं भवति तथा—हस्तिपकदर्शनस्य हस्तिस्मारकत्ववन्नद्यादिज्ञानस्य तत्सम्बन्धिकुशादिकस्मारकत्वम्भवतीति भावः ॥ ११ ॥

स्थूणानिखननन्यायः ॥ १२ ॥

;"स्थूणा स्तम्भेपि वेश्मनः" इत्यमरः। अपिशब्दाल्लोहप्रतिमायामपि। स्थूणा .यथाऽसकृत्सञ्चाल्य निखनने क्रियमाणे दृढा भवति तथोत्तरग्रन्थेन प्रागुपपादितार्थदार्ढ्यं भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

सिंहावलोकनन्यायः ॥ १३ ॥

यथा सिंहः कश्चिन्मृगं हत्वाऽग्रे गच्छन्नन्योपि चेत्स्यात्तमपि हन्यामिति धिया पश्चात्पश्यति हन्ति च दृष्टिपथमागतम्, तथाबुद्धिपथागतस्वपक्षपरिपन्थिपरिकल्पितयुक्त्याभासान्तरनिरासायाप्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ १३ ॥

अस्थूलारुन्धतीन्यायः ॥ १४ ॥

यत्रातिसूक्ष्मार्थज्ञापनाय तत्क्रमेण तत्समीपः समीपतरः समीपतमश्चार्थस्तत्तयोच्यते तत्रायं न्यायोऽवतरति। यथाऽस्तमिते ध्रुवमरुन्धतीञ्च दर्शयतीति विधिद्वारा वध्वास्तद्दर्शने प्राप्तेऽतिसूक्ष्माया अरुन्धत्या झटिति प्रदर्शयितुमशक्यतया तावच्चन्द्रं तत्त्वेन वदति, ततश्चन्द्रेतरास्तत्समीपस्थास्तारिकास्ततस्तत्समीपस्थाः सप्तर्षिसञ्ज्ञिताः समीपतरास्तत्समीपतमं वसिष्ठं तत्त्वेनोपदिश्य तामेव तत्तया बोधयन्तीति तथा गृहादीनामात्मानमिव मन्यमानाः प्राकृता गृहे नष्टे नष्टा वयमिति क्रोशन्तो दृश्यन्ते,तान्वारयन्ती "आत्मा वै जायते पुत्रः" ॥१॥ "स एष पुरुषोऽन्नरसमयः" ॥ २ ॥ "अन्योन्तरात्मा प्राणमयः" ॥ ३ ॥ अन्यो

न्तरात्मा मनोमयः" ॥ ४ ॥ "अन्योन्तरात्मा विज्ञानमयः" ॥ ५ ॥ "अन्योन्तरात्माऽऽनन्दमयः" ॥६॥ इत्यादिका श्रुतिः पुत्राद्याऽऽनन्दमयान्तानामनात्मत्वं दर्शयन्ती निर्विशेषात्मतत्त्वमेवात्मत्वेन दर्शयतीति भावः ॥ क्वचिच्च स्थूलाऽरुन्धतीति विनाऽकारं न्यायस्वरूपमुक्तम् ॥ केनाचित्—अरुन्धतीप्रदर्शनन्यायत्वेनोदाह्रियतेऽयमिति ॥ १४ ॥

पारिषदन्यायः ॥ १५ ॥

'समज्या परिषद् गोष्ठी सभा' इत्यभिधानात् परिषदि सभायां साधुः "परिषदो ण्यः" ४।४।१० इत्यत्र 'परिषदः' इति योगविभागाण्णोऽपि, पारिषदः सभ्यः। तेषामेकस्मिन्न कृतेप्यवशिष्टैस्तत्कार्यनिर्वाहो यथा भवति तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः ॥ १५ ॥

नाऽन्यदृष्टं स्मरत्यन्य इति न्यायः ॥ १६ ॥

यथा कस्यचिदुत्तरवृन्दस्य पूर्वस्माद्भिन्नतया पूर्वेणानुभूतस्योत्तरेणाऽस्मरणापत्तिस्तथा प्रकृतेऽयं न्यायः।"शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः । तथात्वं चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः ॥ इति कारिकाव्याख्यानावसरे भाषापरिच्छेदकृता ध्वनितः। तथाहि—ननु चक्षुरादीनामेव ज्ञानादिकं प्रति करणत्वं कर्तृत्वञ्चास्तु विरोधे साधकाभावादत आह—तथात्वमिति, चैतन्यमित्यर्थः । उपघाते नाशे सति अर्थाच्चक्षुरादीनामेव कथं स्मृतिः। पूर्वं चक्षुषा साक्षात्कृतानां चक्षुषोऽभावे स्मरणं न स्यादनुभवितुरभावादन्यदृष्टस्याऽन्येन स्मरणासम्भवादिति "नान्यदृष्टस्ये-

तरेण प्रत्यभिज्ञानात्" ३ । १ । ७। इति गौतमसूत्र-भाष्येपि तमेवैतर्हि पश्यामि यमज्ञासिषं सव्येन चक्षुषा दृष्टमथेतरेणापि चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानाद्यमद्राक्षं तमेवैतर्हि पश्यामीति ॥ इन्द्रियचैतन्ये तु–नान्यदृष्टमन्यः प्रत्यभिजानातीति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः। अस्त्विदं प्रत्यभिज्ञानं तस्मादिन्द्रियव्यतिरिक्तश्चेतन इति ध्वनितश्चेति ॥ १६ ॥

विनिगमनाविरहन्यायः ॥ १७ ॥

एकतरपक्षपातिनी युक्तिर्विनिगमना, वैकल्पिके वस्तुन्येकस्मिन्नवधारणा शक्तिरिति यावत्, तस्या विरहो वियोग इत्यर्थः ॥ यथा–केचित्सूर्यसिद्धान्तानुयायिगणितस्य सम्यक्त्वादतिसूक्ष्मत्वम्। अपरे वहवस्तु दृग्गणितैक्यापन्नत्वस्यैवाऽतिसूक्ष्मत्वमतो वहुसम्मतत्वाद्विनिगमनाविरहेण वैपरीत्यापत्तौ दृग्गणितस्यैव विनिगमकस्यैतैरपि वक्तव्यत्वेन सौरा एवाऽतिसूक्ष्मा इति रिक्तं वच इति भावः ॥ १७ ॥

वहुवृकाकृष्टमृगन्यायः ॥ १८ ॥

यथा वहूनां वृकाणां प्रत्येकं भोक्तृत्वे वहूनामैकमत्यासम्भवेन विरुद्धादिक्रियया मृगदेहस्योन्मथनप्रसङ्गस्तथा प्रकृतेपि ॥ १८ ॥

वहुराजकपुरन्यायः ॥ १९ ॥

यथा एकस्मिन्पुरे यदा वहवो राजानस्तदा तेषामैकमत्याभावेन प्रजानां क्लेशस्तथा एकस्मिन्देहे नाने-

न्द्रियाणां कर्तृत्वे स्वीकृते मिथो विरोधान्नैकमपि सिध्येत् । तथाहि-यदा चक्षुर्दर्शनाय प्रवर्तमानं भवति तदाऽन्यानि चेन्द्रियाणि स्वस्वक्रियया निर्वाहोद्यतानि भवन्ति चेत्तदा दर्शनादि नैकमपि जायते, एवं विवक्षायामस्य प्रवृत्तिरिति॥१९॥

वरगोष्ठीन्यायः ॥ २० ॥

गोष्ठी—गावोऽनेका वाचस्तिष्ठन्त्यत्र ' गोष्ठी सभा ' इत्यमरः । अन्योन्यवार्तालापस्थानविशेष इति । वरलाभाय गोष्ठी वरगोष्ठी । तया यथा वरवधूबन्धूनामैकमत्ये सति विवाहादिरूपमेकं कार्यं निष्पाद्यते तथा प्रकृतेऽपि ॥ २० ॥

स्वामिभृत्यादिन्यायः ॥ २१ ॥

यथा भृत्यादिः सर्वो जनः स्वाम्यादिकं सर्वं स्वप्रयोजनाय वाञ्छत्येवं स्वाम्यादिरपीति भावः ॥ २१ ॥

मुञ्जादिषीकोद्धरणन्यायः ॥ २२ ॥

यथा मुञ्जाख्यतृणादिषीकाख्यं गर्भस्थं मृदु तृणं बहिरावरणकतया स्थितानां मुञ्जाख्यतृणानां विभजनेन समुद्ध्रियते तथाऽऽत्मापि युक्त्यान्वयव्यतिरेकलक्षणोपायेन शरीरत्रितयाद् ब्रह्मचर्य्यादिसाधनसम्पन्नैः पृथक् कृतश्चेत्स परब्रह्मैव जायते, चिदानन्दरूपत्वस्य लक्षणस्योभयोरविशिष्टत्वात् । उक्तञ्च पञ्चदश्याम्—"यथा मुञ्जादिषीकैवमात्मा युक्त्या समुद्धृतः । शरीरत्रितयाद्धीरैः परब्रह्मैव जायते ॥" इति ॥ २२ ॥

गड्डुलिकाप्रवाहन्यायः ॥ २३ ॥

यथा गड्डुलिकानामवीना गणादेका चेत्कूपे पतिता तदा वार्यमाणा अपि सर्वास्तत्र पतन्तीति तथा प्रकृतेऽपि ॥ २३ ॥

अन्धपरम्परान्यायः ॥ २४ ॥

यथा अन्धेन नीयमाना अन्धाः पतन्ति तथा प्रकृतेपि । अयं प्राक्तनन्यायसदृशोप्यूर्ध्वमुख्येऽनवस्थास्थले एवोदाह्रियते ॥ २४ ॥

वटे यक्षन्यायः ॥ २५ ॥

यदि वक्तृपरम्परोपदेशस्य मूलभूतोऽनुभवो नास्ति तदा सोप्येतादृशः, सत्त्वे तु विलक्षण इति बोध्यम् । इममेवैतिह्यप्रमाणविशेषतया वदन्तीति केचित् ॥ २५ ॥

मल्लग्रामन्यायः ॥ २६ ॥

यथान्येष्वपि जनेषु सत्सु मल्लानां बहुत्वान्मल्लग्राम इत्युच्यते तथा प्रकृतेपि ॥ २६ ॥

ब्राह्मणग्रामन्यायः ॥ २७ ॥

अयं पूर्वसदृशः स्फुटः ॥ २७ ॥

आम्रवणन्यायः ॥ २८ ॥

अयं पूर्वसदृशः स्फुटः । एतादृशा अन्येपि विवृता ज्ञेयाः । "प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि" ८।४।५। इति सूत्रेण वननकारस्य णत्वम् ॥ २८ ॥

नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्र इति न्यायः ॥ २९ ॥

त्रित्वस्य द्वित्वव्यापकत्वेपि वाक्यस्य सावधारणत्वात् पुत्रत्रयवतः पुत्रद्वयवत्त्वेपि न तस्य द्विपुत्रशब्दवाच्यता । न्यूनसंख्याव्यवच्छेदकत्वेन त्रिशब्दस्य न यथा द्विपुत्रवाचकतेत्येवं यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिरिति ॥ २९ ॥

देवदत्तापुत्रन्यायः ॥ ३० ॥

यथा नहि देवत्ताया एव पुत्रः किन्तु देवदत्तस्यापि,मातुः प्राधान्यविवक्षायां देवदत्तापुत्र इत्युच्यते । यथा च दाक्षीपुत्रः पाणिनिः । अत एव यजुर्वेदे वंशकीर्तने स्त्रीप्राधान्येनैव निर्देशः। यथा—"अथ वꣳशस्तदिदं वयं भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रो वात्सीमाण्डवीपुत्राद्वात्सीमाण्डवीपुत्रः" इत्यादि श० ब्रा० १४।९।४ ॥ ३० ॥

देवदत्तपुत्रन्यायः ॥ ३१ ॥

अयं पितुः प्राधान्यविवक्षायां ज्ञेयः ॥ ३१ ॥

व्यपदेशिन्यायः ॥ ३२ ॥

एकस्मिन्नुभयारोपो व्यपदेशः । यथा—देवदत्तस्यैक एव पुत्रः स एव ज्येष्ठस्स एव कनिष्ठः । किञ्च—निमित्तसद्भावाद्विशिष्टोऽपदेशो मुख्यो व्यवहारो व्यपदेशः,सोऽस्यास्ति तेन तुल्यमित्यर्थः । व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भष्भावः, जश्त्वचर्त्वे भुक् ॥ ३२ ॥

देवदत्तहन्तृहतन्यायः ॥ ३३ ॥

यथा देवदत्तस्य हन्तारि हते देवदत्तस्योन्मज्जनं न भवतीति तथा अज्ञानबाधके ज्ञाने विनष्टे पुनरज्ञानोदयेन बन्धप्रसङ्गो न भवतीति। अयं न्यायः "अचः परस्मिन् पूर्वविधौ" १।१।५७। इति सूत्रमहाभाष्येपि ॥ ३३ ॥

देवदत्तहननोद्यतहतन्यायः ॥ ३४ ॥

यथा देवदत्तहननोद्यतस्य हनने तु भवत्येवोन्मज्जनम्, तथा रामावित्यत्र पूर्वसवर्णदीर्घेण न वृद्धेर्हननं किन्तु हननोद्यतसजातीयस्य प्रसक्तिमात्रं, प्रसक्तस्यैव निषेधात् ॥ ३४ ॥

भ्रष्टावसरन्यायः ॥ ३५ ॥

यथा—केनचित्कश्चित्प्रत्युक्तं त्वयाऽमुकावसरेऽत्रागन्तव्यं तवाऽभीष्टसिद्धिर्भविष्यति ह्यन्यथा न। एवं प्रतिज्ञातावसरे स नायातो भ्रष्टावसरत्वात्तस्याभीष्टसिद्धिर्न जाता तथा प्रकृतेपि। किञ्च—अयं न्यायो व्याकरणशास्त्रे नाश्रीयते "तौ सत्"३।२।१२७।इत्यादिनिर्देशात्। ध्वनितश्चेदम्"इको गुणवृद्धी" १।१।३।इति सूत्रमहाभाष्ये। भाष्यप्रदीपोद्योते तु निरूपितं, विस्तरभयान्नेह प्रपञ्चितमिति ॥ ३५ ॥

प्रासादवासिन्यायः ॥ ३६ ॥

यथा एक एव देवदत्तः कालभेदेन प्रासादोपर्यधश्च वसन्नपि प्रासादवासप्राधान्येन प्रासादवासीत्युच्यते

तथा "मुखनासिकावचनोनुनासिकः" १। १। ८। इति सूत्रस्थमहाभाष्ये तु मुखग्रहणं शक्यमकर्तुं, केनेदानी- मुभयवचनानां सिद्धिर्भविष्यतीति, प्रासादवासिन्याये- नेति। तद्यथा–केचित्प्रासादवासिनः, केचिद्भूमिवा- सिनः, केचिदुभयवासिनः। ये प्रासादवासिनो गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन, ये भूमिवासिनो गृह्यन्ते ते भूमिवा- सिग्रहणेन, ये तूभयवासिनो गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन प्रासादवासिग्रहणेन च, एवमिहापि केचिन्मुखवचनाः केचिन्नासिकावचनाः, केचिदुभयवचनाः। तत्र ये मुखव- चना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन, ये नासिकावचना गृह्यन्ते ते नासिकाग्रहणेन, ये तूभयवचना गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन चेत्युक्तम्॥ ३६॥

सर्वं कार्यं सकारणमिति न्यायः॥ ३७॥

कार्य्यं प्रागभावप्रतियोगि, कार्य्यनियतपूर्ववृत्तिकारण- मिति सर्वं कार्य्यजातं घटादिज्ञानं सकारणं मृदादिज्ञान- पूर्व्वकं भवति। उक्तञ्च–"कारणज्ञानतः कार्यविज्ञानञ्चा- पि सोवदत्" इति॥ उक्तञ्च–"जगतां यदि नो कर्त्ता कुलालेन विना घटः। चित्रकारं विना चित्रं स्वत एव भवे- दिति॥"॥ ३७॥

कार्य्येण कारणसम्प्रत्यय इति न्यायः॥ ३८॥

यथा–घटादिरूपकार्येण कुलालादिरूपकारणस्य सम्प्र- ययो भवतीति स्पष्टम्॥ ३८॥

तद्धेतोरेव तदस्तु किन्तेनेति न्यायः ॥ ३९ ॥

तस्य कपालादेर्हेतोर्मृदादेरेव तद्घटादिकारणत्वमस्तु किन्तेनान्तर्गडुना कपालादिरूपकार्येणेत्यर्थः । "गडुश्च स्वल्पपात्रे स्याद्गडुर्विश्वम्भरे पुमान्" इति कोशः । अत्र गडुशब्देन वृथात्वमेव ॥ ३९ ॥

कारणगुणप्रक्रमन्यायः ॥ ४० ॥

यथा—कारणगुणाः कार्ये स्वसमानजातीयकार्य्यगुणानारभन्ते । यथा—शुक्लतन्तुरूपादयः शुक्लपटरूपादीनिति न्यायार्थः ॥ कारणगुणाः स्वसमानजातीयकार्य्यगुणारम्भका इत्याकारकेण न्यायस्वरूपं वदन्ति वैशेषिकाः । यथा शुक्लेभ्यस्तन्तुभ्यः शुक्लस्य वस्त्रस्य प्रसवदर्शनात् तद्विपर्ययाऽदर्शनाच्च, तथा चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्ये जगत्यपि चैतन्यमत एव वदन्ति । "हरिरेव जगज्जगदेव हरिर्हरितो हि जगन्न हि भिन्नतनुः । इति यस्य मतिस्सततं स्मरति स नरो भवसागरमुत्तरति ॥" इति॥ परञ्चायं न्यायः "महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्" २।२।११। इति ब्रह्मसूत्रशारीरकभाष्ये प्रत्युक्त इति विस्तरभिया नेह प्रपञ्चितम् ॥ ४० ॥

पञ्जरचालनन्यायः ॥ ४१ ॥

यथा स्वयत्नैर्दशभिः पक्षिभिरेकक्रियोत्पादनेन पञ्जरचालनं क्रियते तथा दशभिरिन्द्रियैः प्राणरूपैकक्रियोत्पादनेन देहचालनं क्रियत इति भावः ॥ ४१ ॥

धर्म्मिकल्पनातो धर्म्मकल्पना वरीयसीति न्यायः ॥ ४२ ॥

धर्म्मकल्पनायाः श्रेष्ठत्वञ्च लाघवप्रयुक्तमिति स्पष्टोऽयम् ॥ ४२ ॥

भिक्षुपादप्रसरणन्यायः ॥ ४३ ॥

यथा कश्चिद्भिक्षुर्यथेष्टान्नाच्छादनवासगृहादिलाभाय धनाढ्यगृहे प्रविष्टो युगपत्तल्लाभं दुर्लभं मन्वानः—पूर्व्वमिह पादप्रसारस्तु मे भवतु पश्चात्परिचयं सम्पाद्य क्रमेण सर्व्वं सम्पादयिष्यामीति धियाऽल्पां भिक्षां स्वीकरोति तथा मातेवातिहितैषिणी श्रुतिरद्वैततत्त्वे मुमुक्षोः प्रवेशमिच्छन्ती सकृत्तमशक्यं मन्वाना पूर्वोक्तक्रमेण संसारमुक्तये तद्बोधयतीति बोध्यम् ॥ ४३ ॥

सोपानारोहन्यायः ॥ ४४ ॥

'आरोहणं स्यात्सोपानम्' इत्यमरः । ''आरोहो दैर्घ्य उच्छ्राये स्त्रीकट्यां मानभिद्यपि । आरोहणे गजारोहे'' इति हेमचन्द्रः । आरोहणमारोहः, रुहेर्भावे घञ् । षष्ठीतत्पुरुषः । यथा प्रासादमारुरुक्षुर्युगपदारोढुमशक्नुवन्पूर्व्वांपूर्व्वां कक्षां परित्यजन्नुत्तरामुत्तराञ्चारोहन् क्रमेण प्रासादमारोहति तथा स्वात्मभूतमपि ब्रह्माज्ञानादव्यवहितमिवापन्नमात्मत्वेन ज्ञातुकामः सहसा ज्ञातुमशक्नुवन्नुत्तरोत्तरात्मत्वबुद्ध्या पूर्व्वपूर्व्वात्मत्वधीबाधनक्रमेण प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थमात्मत्वेन जानातीति भावः ॥ ४४ ॥

सोपानावरोहन्यायः ॥ ४५ ॥

'अवरोहोऽवतरणेऽपि' इति मेदनीकारः। यथा हि येन क्रमेण सोपानमारोहन्ति तद्विपरीतक्रमेण ततोवरोहन्तीति लोके प्रसिद्धम्, तथा पञ्चकोशावतरणक्रमेणाऽद्वैततत्त्वे बुद्धिमारोहयितुमशक्तो भोग्यभोगायतनतदाश्रयचतुर्दशभुवनतदाधारब्रह्माण्डानि पञ्चीकृतपञ्चभूतमात्राणि न तेभ्योऽतिरिच्यन्तइति सम्भावयेत्, पञ्चीकृतानि भूतानि सूक्ष्मशरीराणि चापञ्चीकृतभूतेभ्यो नातिरिच्यन्ते इति जानीयात्। एवं गन्धतन्मात्रात्मिकां पृथ्वीं रसमात्रात्मकत्वेन भावयेत्। अपश्च रूपतन्मात्रात्मकतेजोमात्रत्वेन; तच्च तेजःस्पर्शतन्मात्रात्मकवायुमात्रत्वेन; तञ्च वायुं शब्दतन्मात्रात्मकाकाशमात्रत्वेन; तञ्चाकाशं स्वकारणभूतमायोपहितमहेश्वरमात्रत्वेन भावयेदिति। एवञ्च—यथा पूर्वोक्तक्रमेणावरोहरणात्सुखेन भूमिमाप्नोति तथैवानेन विपरीतक्रमेण भावनात्सुखेन भूमानमद्वितीयं शिवप्राप्नोति। प्रलयोप्यनेनैव व्युत्क्रमेण भवतीति बोध्यम् 'साक्षात्प्रकृतौ विकारलयः' इति न्यायात्। तथा च स्मर्य्यते—"जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते। ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते ॥ वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते। अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्कले सम्प्रलीयते॥" इति ॥ ४५ ॥

साक्षात्प्रकृतौ विकारलय इति न्यायः ॥ ४६ ॥

यथा घटादेर्लयो हि कपालादावेव न तु परमाणुषु तथैवानुभवादिति तदर्थः। किञ्च साङ्ख्ये—अष्टौ प्रकृतयः षोडश

विकाराः पुरुष इति पञ्चविंशतितत्त्वानि सन्ति। तत्त्वारम्भकत्वं प्रकृतित्वं, तत्त्वानारम्भकत्वं विकृतित्वं; केवलविकारत्वमिति यावत्। प्रकृतयोऽष्टयथा—मूलप्रकृतिः १, अस्या एव सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था, प्रधानञ्च, अव्यक्तञ्च, माया च, उपादानकारणञ्चेत्यादयः पर्यायाः। महान् २, अहङ्कारः ३, शब्दतन्मात्रा ४, स्पर्शतन्मात्रा ५, रूपतन्मात्रा ६, रसतन्मात्रा ७, गन्धतन्मात्रा ८ इति। विकाराः १६ यथा—पञ्च महाभूतानि, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि, एकम्मन इति षोडश विकृतयः। शब्दादीनां सूक्ष्मत्वं तन्मात्रत्वम् "तस्मिँस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा तेन तन्मात्रता स्मृता" इत्युक्तेः। मूलकारिका—"मूलप्रकृतिरविकृतिर्म्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥" इति। एवं हि विकारस्य स्वप्रकृतिलयो यत्र विवक्ष्यते तत्रास्य न्यायस्य प्रवृत्तिरिति। अयमपि शास्त्रीयो न लौकिकः॥ ४६॥

अध्यारोपाऽपवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते इति न्यायः॥ ४७॥

वस्तुन्यवस्त्वारोपोऽध्यारोपः। यथा—असर्पभूतायां रज्जौ सर्पारोपः, अरजतभूतायां शुक्तौ रजतारोपश्चेति वेदान्तिनः। ननु कथमवस्तुनो निरात्मकस्यारोपः क्वचिद्दृष्टपूर्वस्य सतः क्वचिदारोपदर्शनात्, यथा जवायां दृष्टस्य लौहित्यस्य स्फटिके आरोप इति चेत्सत्यम्,—

तत्सिद्धयेऽनुभवमात्रमपेक्ष्यते न तु पूर्वमनुभूतस्य तात्त्विकत्वमपि व्यतिरेकाभावात्, संदिग्धविपर्ययेष्वपि अत्र स्थाणौ मे नरो वा राक्षसो वा इति सन्देह आसीत्, अस्य रज्ज्वां सर्पोयमिति विपर्यय आसीदित्यादिसंस्कारकार्यस्मृतिदर्शनात्। न च सन्देहविपर्य्ययोरेवेयं स्मृतिर्न तदर्थयोरिति वाच्यम्, अर्थविरहिणोस्तयोः स्मृतिगोचरत्वायोगात्। तस्मात्तुच्छेतरस्य पूर्वपूर्वभ्रमानुभूतस्याप्युत्तरोत्तरारोपोपपत्तिः। भ्रमप्रवाहस्य च बीजाङ्कुरप्रवाहन्यायेनाऽनादितयाऽन्योन्याश्रयाऽनवस्थादिप्रसङ्गाऽनवकाशात्। तथा च—परमार्थवति सच्चिदानन्दब्रह्मणि वस्तुन्यवस्तुनोऽनिर्वचनीयस्याज्ञानतत्कार्यादेरध्यारोपः, ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारेण चाध्यारोपिताज्ञानादेर्निवृत्तिः, यथा शुक्तिकादिज्ञानेन रजतादिनिवृत्तिः। अत एवाऽज्ञानादीनां ज्ञाननिवर्त्यत्वाऽन्यथानुपपत्त्या अध्यारोपितत्वं कल्प्यत इत्याकरे स्थितमिति। अपवादो नाम रज्जुविवर्तस्य सर्पस्य रज्जुमात्रत्ववद्वस्तुविवर्तस्यावस्तुनोऽज्ञानादेः प्रपञ्चस्य वस्तुमात्रत्वमिति। एवमयमभिप्रायोस्ति—यथाधिष्ठाने भ्रान्त्या प्रतीतस्य तदतिरेकेणाभावनिश्चयोऽपवादः, यथा स्थाण्वादौ भ्रान्त्या प्रतीतस्य पुरुषादेः स्थाण्वाद्यतिरेकेणाभावनिश्चयः। अयमेव बाधो विलापनमिति चोच्यते। स चायं बाध त्रिविधः—श्रौतो १, यौगिकः २, प्रत्यक्षश्चेति ३। "अथात आदेशो नेतिनेति" "नेह नानास्ति किञ्चन" इत्यादिश्रुतेः ब्रह्मातिरिक्ताभावनिश्चयः श्रौतो बाधः १। कनकाद्यति-

रेकेण कटकाद्यभावनिश्चयवन्निखिलकारणब्रह्मातिरेकेण निखिलप्रपञ्चाभावं निर्धार्य दृश्यमानस्य मिथ्यात्वनिर्द्धारणात्प्रपञ्चस्य ब्रह्ममात्रात्मकत्वनिश्चयो यौगिको बाधः २। इयं रज्जुर्न सर्प इत्युपदेशसहकृतप्रत्यक्षेणेव तत्त्वमस्यादिवाक्यजनितेन चिन्मात्रोहमिति प्रत्यक्षेण ब्रह्मात्मनिश्चयः प्रत्यक्षबाधः ३। ताभ्यामध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं सच्चिदानन्दानन्ताद्वयब्रह्म प्रपञ्च्यते, विस्तार्य्यत इति भावः ॥ ४७ ॥

रेखागवयन्यायः ॥ ४८ ॥

यथा केनचिद्ग्रामीणेन पृष्टो वन्यो हि कीदृशो गवय इति । स तं लिखित्वा दर्शयामासाऽयं गवयो भवतीति । स चर्जुबुद्धित्वाद्रेखागवयमेव गवयं मेने । पश्चाद्वने गत्वा गवयं दृष्ट्वा रेखाया तद्बुद्धिं तत्याजेति लौकिकी गाथा । तथा"एष पुरुषः" इत्यादिश्रुतेः पूर्वोक्तकार्यानभिज्ञोऽनात्मानमेवात्मतया जानीते, श्रीसद्गुरुशास्त्रोपदेशेनात्मनि ज्ञाते तदात्मबुद्धिमपवदतीति ॥ ४८ ॥

शाखाचन्द्रन्यायः ॥ ४९ ॥

यथा शुक्लद्वितीयाचन्द्रं दिदर्शयिषुरास आदौ दिगन्तर्गतनक्षत्रादिभ्यो दृष्टिं वारयितुं शाखायां चन्द्र इत्यधिकरणत्वेन सम्बन्धविशेषेणादौ शाखायामुपलक्षणमुपादत्ते, ततश्च दिगन्तरव्यावृत्तचक्षुषश्चन्द्रसमीपवर्तितारकादिषु चन्द्रभ्रमो मा भूदिति तत्स्वरूपं प्रकृष्टप्रकाशात्मकं बोध-

यतीत्येवं हि बाध्यधीः सुखेन चन्द्रम्पश्यतीति तथा "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मशब्दस्यानेकत्र दर्शनान्मुमुक्षुभिर्ज्ञेयं ब्रह्म तच्च किमिति जिज्ञासायां जगत्कारणत्वोपन्यासनयेषु जीवादिषु जगत्कारणत्वं न सम्भवति तेषां स्रष्टृत्वासम्भवात् । तेभ्यो व्यावृत्तबुद्धेः प्रधानादिषु ब्रह्मत्वभ्रममपनेतुं स्वरूपलक्षणमुपन्यस्यत इति ॥ ४९ ॥

नानुपहत्य भूतानि भोगस्सम्भवतीति न्यायः५०

यथा—"अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः । या वृत्तिः स परो धर्म्मस्तेन जीवामि जाजले ॥" इति महाभारतशान्तिपर्वीयवचनं सङ्गच्छते ॥ ५० ॥

क्रिया हि विकल्प्यते न वास्त्विति न्यायः ॥५१॥

यथा यत्रैकस्य वस्तुनो मतभेदेन बहूनि रूपाणि तत्तच्छास्त्रेषु प्रतिपाद्यमानान्युपलभ्यन्ते वस्तुतो न भेदस्तथा एकस्यैव परमात्मनो मतभेदेन विष्णुशिवशक्तिगणेशसूर्याद्यात्मकबहूनि रूपाणि तत्तच्छास्त्रेषु प्रतिपाद्यमानानि दृश्यन्ते वस्तुतो न भेदः "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः" इत्यादिश्रुतेरिति । किञ्च—कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा वा कर्त्तुं शक्यत्वाद्विकल्प्यते क्रिया न तु वस्तु, एवं नैवं वेति विकल्प्यते । तदेतदुक्तं शारीरकभाष्ये—"कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा वा कर्त्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकञ्च कर्म, यथा अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे

षोडशिनं गृह्णाति, उदिते जुहोति, अनुदिते जुहोति, रथेन पद्भ्यामन्यथा वा गच्छति, न गच्छति वा" इति । न तु वस्त्वेवं नैवमस्ति नास्तीति वा विकल्प्यते । विकल्पना हि पुरुषबुद्धिसापेक्षा, न वस्तुयाथात्म्यज्ञानं पुरुषबुद्ध्यपेक्षं, किन्तर्हि—वस्तु तन्त्रमेव, न हि स्थाणावेकस्मिन् स्थाणुर्वा पुरुषोऽन्यो वा इति तत्त्वज्ञानम्भवति । तत्र पुरुषो वाऽन्यो वेति मिथ्याज्ञानम्, स्थाणुरेवेऽति तत्त्वज्ञानमेवमन्यत्राप्यूह्यम् ॥ ५१ ॥

वृक्षप्रकम्पनन्यायः ॥ ५२ ॥

यथा वृक्षमारूढः पुमानधः स्थितैर्नरैः पूर्वमियं शाखा प्रकम्पितव्या पूर्वमियमिति भिन्नशाखाप्रचालने नियोजितस्तदधःस्थैनैव च केनचित्सर्ववृक्षप्रकम्पने प्रेरितः सर्वैः पूर्वप्रचालनस्याऽऽज्ञततया यौगपद्यासम्भवेन क्रमविकल्पोपगमेऽपि सर्वविरोधासिद्धेस्तच्चिकीर्षया वृक्षं प्रकम्पयति, तत्प्रकम्पने च सर्वाः शाखाः प्रकम्पिताः स्युरिति भवति च सर्वैरविरोधस्तथा सर्वमतैरविरोधाय एक औपनिषदाभिमतो महेशोऽङ्गीकार्यो वीतरागैर्मुमुक्षुभिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ५२ ॥

वृक्षमूलनिषिञ्चनन्यायः ॥ ५३ ॥

यथा—"यथा तरोर्मूलनिषिञ्चनेन तृप्यन्तितत्स्कन्धभुजोऽपि शाखाः । प्राणोपहाराच्च यथेन्द्रियाणां तथैव सर्वाऽर्हणमच्युतेज्या॥" इत्यनेनायं व्याख्यातः ॥ ५३ ॥

यः कारयति स करोत्येवेति न्यायः ॥ ५४ ॥
कारयितुः कर्त्तृत्वमिति ॥ ५४ ॥

द्वाविमौ न्यायौ समानार्थकौ। यथा राजादिर्हि भृत्यैर्युद्धादिकं कारयन्स्वयं करोतीति प्रसिद्धं तथा प्रकृतेऽपि५४

काकतालीयन्यायः ॥ ५५ ॥

अयं न्यायोऽष्टधोपमालङ्कारमीमांसायां धर्म्मोपमानवाचकलुप्तोपमोदाहरणे—"यत्तया मेलनं तत्र लाभो मे यश्च तद्रतेः। तदेतत्काकतालीयमवितर्कितसम्भवम् ॥" इति। 'अभवत्किम्ब्रवीमि ते' इति वा पाठः। इति पद्यं प्रकृत्योदाहृतोऽप्पयदीक्षितैः कुवलयानन्दे हीष्टावासौ। वेणीसंहारनाटके तु—"फलन्ति काकतालीयं तेभ्यः प्राज्ञा न बिभ्यति" इत्यत्राऽनिष्टावासात्रुदाहृतः। काकतालशब्दौ समासविषये काकतालसमवेताक्रियावर्तिनौ। तेन काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालमिति "समासाच्च तद्विषयात्"५। ३। १०६। इति ज्ञापकादिवार्थे समासः। इवार्थे समासाभावे तद्विषयादित्यनेन इवार्थविषयसमासानुवादस्यानुपपन्नत्वात्तज्ज्ञापकत्वमिति "सह सुपा" २। १। ४। इति सूत्रेण वा समासः। उभयत्र काकागमनतालपतनयोरुपमेयं क्रमेण स्वस्य कचिद्गमनं तत्रैव रहसि तन्व्या अवस्थानं तेन च काकतालसमवेतक्रियापरयोः काकतालपदयोरिवार्थसमासेन स्वस्य तस्याश्च समागमः काकतालसमागमसदृश इति फलतीति। अयं भावः-काकागमनतालपतनयोरुपमा-

नत्वेन तदुपमेययोः स्वीयगमनतन्व्यवस्थानयोः पृथग-नुपात्तत्वेनोपमेयतयान्वयायोगात्काकतालसमागम एवो-पमानम्। एवञ्च काकतालसमागमसदृशः काकतालपदार्थः। तस्य चाभेदेन स्वीयतन्वीसमागमरूप उपमेये अन्वय इति। तादृशसमासानन्तरञ्च काकतालमिव काकतालीयमिति द्वितीयस्मिन्निवार्थे "समासाच्च तद्विषयात्" ५।३।१०६। इति सूत्रेण "इवे प्रतिकृतौ" ५।३।९६। इत्यधिकार-स्थेन छः प्रत्ययः। तथा च–पतनदलितं तालफलं यथा काकेनोपभुक्तमेवं रहोदर्शनक्षुभितहृदया तन्वी स्वेनोप-भुक्तेति तदर्थः। न च 'सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवाऽ-र्थमवगमयति इति न्यायात् सकृदुच्चरिताभ्यां काकतालप-दाभ्यां कथमुपमानद्वयावबोध इति वाच्यम्, अनुभवानुसा-र्य्यनुशासनेन व्युत्पत्तिवैचित्र्यस्य स्फुटं प्रतिपत्तेरिति। एवञ्च–दुरूहत्वात्पद्यं व्याख्याय तत्रोपमानलुप्तादयश्चत्वारो-पि भेदा विस्तरभयान्नोक्ता इति। अयं न्यायः "समासाच्च तद्विषयात्" ५।३।१०६। इति सूत्रमहाभाष्येऽपि व्याख्यात इति॥ ५५॥

अजाकृपाणीयन्यायः॥ ५६॥

अत्रापि ह्यजाकृपाणपदाभ्यां तदागमनपतने लक्ष्येते। अजागमनमिव कृपाणपतनमिवाऽजाकृपाणम्, ततोऽजाकृपा णमिवाऽजाकृपाणीयमिति। एवमागच्छन्त्या अजायाः कृपा-णपतनाद्यथा वधस्तत्सदृशं मरणमिति फलितोर्थः। एव-मन्यदपि सर्वं पूर्वोक्तन्यायतुल्यमेवेति। एतावांस्तु विशेषः-

यत्काकतालीयन्यायोऽवितर्कितेष्टलाभेऽनिष्टलाभे वाऽवतरति ह्यकस्मान्महाफलस्याग्रे पतने काकस्य भोगलाभवच्छिरसि पतने मरणस्यापि सम्भवात् । अयमजाकृपाणीयन्यायस्तु—अकस्मात्केवलानिष्टप्राप्तौ प्रवर्तते । अत एव सिद्धान्तकौमुद्यामतर्कितोपनत इत्युक्तम्।अचिन्तितोपपन्नो यादृच्छिक इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

सकृदुच्चरितश्शब्दः सकृदेवार्थमवगमयतीति ॥ ५७ ॥

अयं काकतालीयन्याये व्याख्यातप्राय एवेति ॥ ५७ ॥

नहि भिक्षुको भिक्षुकं याचितुमर्हति सत्यन्यस्मिन्नभिक्षुक इति न्यायः॥ ५८ ॥

स्पष्टार्थोऽयम् ॥ ५८ ॥

योजनप्रायायां कावेर्य्यांमल्लबन्धनन्यायः॥५९॥

यथा कावेर्य्याख्यायां नद्या योजनेन योजनचलनेन प्रायायां मल्लस्य कैवर्तकस्य बन्धनंन युज्यते तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थ इति केचित् । अन्ये तु—मल्लो बाहुयुद्धकुशलस्तद्दधोलम्बितवाससां कटौ बन्धनं यथा योजनप्रायायां तस्यामयुक्तं तथेत्याहुरिति ॥ ५९ ॥

प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययाऽर्थस्य प्राधान्यमिति न्यायः ॥ ६० ॥

यथा औपगवो वापक इत्यादौ हि प्रत्ययार्थस्यापत्यकर्त्रा-

द्विरूपस्य प्राधान्यं यातीत्यादिक्रियान्वयादेवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ ६० ॥

अवश्याऽपेक्षिताऽनपेक्षितयोरपेक्षितं स्मरणीयमिति न्यायः ॥ ६१ ॥

अक्लृप्ताऽभावकस्याऽभावकल्पनापेक्षया क्लृप्ताऽभावस्यैव तत्कल्पनमुचितमिति न्यायः ॥ ६२ ॥

नित्याऽनित्ययोर्नित्यविधिर्बलवानिति न्यायः६३

नियमेन भवो नित्यः "त्यब्नेर्ध्रुवे" इति त्यप् ॥ एते त्रयो न्यायाः समानाभिप्रायकाः। कृताकृतप्रसंगि नित्यं, तद्विपरीतमनित्यमित्यर्थः। अत एव तुदतीत्यादौ परादपि गुणान्नित्यत्वाच्छप्रत्ययादिर्भवतीत्येवं लोकेऽपि व्यवहारः ॥ किञ्च—ध्वंसाऽप्रतियोगित्वं नित्यत्वं, ध्वंसप्रतियोगित्वमनित्यत्वमिति। किञ्चेदमनित्यत्वं त्रिविधं संसर्गानित्यत्वम्१, परिणामाऽनित्यत्वम् २, प्रध्वंसाऽनित्यत्वम् ३। तत्र स्फटिकस्य लाक्षाद्युपधाने स्वरूपतिरोधानेन पररूपभासः, उपधानापगमे स्वरूपप्रतिभासात्परिणामाभाव इति संसर्गानित्यत्वम् १, यथा च बदरीफलस्य श्यामतातिरोभावे लौहित्यस्याविर्भाव इति परिणामानित्यत्वम् २, यथा च सर्वात्मना विनाश इति प्रध्वंसानित्यत्वमिति ३। एतत्त्रिविधाऽनित्यत्वप्रतिक्षेपेण नित्यतां प्रतिपादयितुं

पतञ्जलिराह—ध्रुवं कूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्ध्यव्ययोगि यत् तन्नित्यम् इति। तत्र ध्रुवं कूटस्थमिति संसर्गाऽनित्यता परिहृता । अविचालीति परिणामानित्यता परिहृता। अनपायेत्यादिना प्रध्वंसाऽनित्यता परिहृता ॥ अथ वा तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते । किं पुनस्तत्त्वं तद्भावस्तत्त्वमिति ॥ किञ्च—प्रत्यवायजनकीभूताऽभावप्रतियोगित्वं नित्यत्वम् यथा एकादश्यामुपोषणं नित्यमिति । किञ्च—ध्वंसप्रागभावाऽप्रतियोगित्वं नित्यत्वम् । यथा गगनं नित्यम् । किञ्च—अहरहर्जायमानत्वमपि नित्यत्वं, यथा नित्यं कुमाराः क्रीडन्तीति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशो बलीयानिति न्यायः ॥ ६४ ॥

सम्भवद्विषयान्तरस्सावकाशः,अतथाभूतो निरवकाशः। तेन निरवकाशेन सावकाशो विधिर्बाध्यते। यथा—"मा हिंस्यात्सर्वभूतानि" इति निषेधवाक्यं निरवकाशेन "श्वेतमालभेत"इति वाक्येन बाध्यते हिंसाया वैधेतरविषयकत्वसम्भवेन तत्र तस्य सावकाशत्वात् । पशवाऽऽलम्भनस्य विषयान्तराभावान्न तस्य सङ्कोचः। एवमन्यत्र लोकेऽपि चेति ॥ ६४ ॥

कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्यय इति न्यायः ॥६५॥

तद्यथा-लोके गोपालकमानय, कटजकमानयेति

यस्यैषा संज्ञा भवति स आनीयते, न यो गाः पालयति, यो वा कटे जात इति। अयं संप्रत्ययोऽर्थात्प्रकरणाद्वा भवतीति। यथा गोपालकमानय माणवकमध्यापयिष्यतीति यष्टिहस्तस्याऽध्यापनाऽसम्भवात्कृतसंज्ञिन एव ग्रहणमिति। व्याकरणशास्त्रे तु "उभयगतिरिह" भवति इत्युक्तं "बहुगणवतुडति संख्या" १। १। २३। इति सूत्रमहाभाष्यकैयटयोरिति ॥ ६५ ॥

सहचरिताऽसहचरितयोस्सहचरितस्यैव ग्रहणमिति न्यायः ॥ ६६ ॥

यथा रामलक्ष्मणाविति। अत्र दाशरथे रामस्य ग्रहणं न तु परशुरामबलरामयोर्लक्ष्मणसाहचर्यादित्यन्यत्राऽपि बोध्यमिति संक्षेपः ॥ ६६ ॥

प्रधानाऽप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्यय इति न्यायः ॥ ६७ ॥

यथा—लोके बहुषु गच्छत्सु सैन्यरथेषु कोयमिति प्रश्ने राजेत्युत्तरं दृश्यते॥अयं न्यायः"नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्" १। २। ६९। इति, "हेतुमति च" ३। १। २६। इति सूत्रमहाभाष्यकैयटयोः स्पष्टः ॥ ६७ ॥

उपजीव्योपजीवकयोरुपजीवकस्य प्राबल्यमिति न्यायः ॥ ६८ ॥

प्रत्यक्षविरोधेन तदितरसर्व्वबाध्यत्वे विवक्षितेऽयं प्रवर्त्तते। अयमन्यत्राऽपि सत्युपजीव्योपजीवकभावे प्रवर्त्तते।

तद्यथा—उपजीव्यते आश्रीयते कार्याय यदिति व्युत्पत्त्योपजीव्यशब्दः कारणपरः, उपजीव्यत उत्पद्यते यदिति व्युत्पत्त्योपजीवकशब्दः कार्यपरः। एवञ्च—कार्य्यस्य कारणविरोधो नोचित इति भावः। एवञ्चैतन्न्यायमूला "सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य" इति परिभाषेत्युक्तं परिभाषेन्दुशेखरे, विस्तरभिया नेह प्रपञ्च्यत इति ॥ ६८ ॥

गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्य्यसम्प्रत्यय इति न्यायः ॥ ६९ ॥

अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः ॥
शास्त्रार्थास्तेषु कर्त्तव्याः शब्देषु न तदुक्तिषु॥७०॥

इमौ द्वौ न्यायौ शास्त्रेषु व्याख्यातप्रायौ, अत एवेह संक्षेपत उदाहृतौ विस्तरभियेति। तथाहि—गुणादागतो गौणः,यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तोऽर्थो वाहीकः। अप्रसिद्धश्च सञ्ज्ञादिरपि तद्गुणारोपादेव बुध्यते। मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यः'प्रथम इत्यर्थः। गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रयुज्यमानो मुख्यार्थारोपेणैव प्रवर्तते॥ अयं न्यायः "अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः" ८। ३। ८२। इति सूत्रमहाभाष्येऽभिहितः—अग्नेर्दीर्घात्सोमस्य, अग्नेर्दीर्घात्सोमस्येति वक्तव्यम्। अग्नीषोमौ। इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः, इतरथा ह्यनिष्टं प्रसज्येत अग्निसोमौ माणवकाविति। तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं, गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः। तद्यथा—गौरनुबन्ध्योऽ-

जोऽग्नीषोमीयः न वाहीकोऽनुबध्यत इति । एतेनाभिव्यक्ते न्यायोपि व्याख्यातो विज्ञेयः ॥ ६९ ॥ ७० ॥

तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायः॥७१॥

यथा सर्वेषां ब्रह्मादिदेवानामीश्वरांशत्वात्तदभिन्नत्वेऽन्योन्यमप्यभेद इति भावः ॥ ७१ ॥

लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिरिति न्यायः॥७२॥

लक्ष्यते ज्ञायते पदार्थोऽनेन 'लक्ष–दर्शनाङ्कनयोः' करणे ल्युट् । लक्षणमसाधारणो धर्म्मः। तद्द्विविधम्–इतरभेदानुमापकं, व्यवहारप्रयोजकश्चेति नैयायिकाः । सजातीयविजातीयव्यावर्त्तको लक्ष्यवस्तुगतः कश्चिल्लोके वेदे वा प्रसिद्धो धर्म्मो लक्षणमिति मीमांसकाः । प्रमाता येनार्थं प्रमिणोति तत्प्रमाणम् । अयं शब्दो नित्यक्लीबैकत्ववानिति 'वेदाः प्रमाणम्' 'स्मृतयः प्रमाणम्' इत्यादि । बहुवचनान्तमपि "प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि" इति । तेन लक्ष्ये वस्तुनि सम्भावनायां जातायां प्रमातुमुद्युक्तः प्रमाणेन तदवगच्छति,यथा ताभ्यां वस्तुसिद्धिस्तत्तद्व्यवहारयोग्यतया ज्ञानम् । तथा च–यथा गन्धवत्त्वादिलक्षणेन प्रत्यक्षादिप्रमाणेन च पृथिव्यादिसिद्धिस्तथा यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिरिति।एवञ्चाग्नीन्द्रादित्येश्वरवादे तत्तज्जगत्स्सर्गादिहेतुत्वरूपेश्वरलक्षणं श्रुत्यादिप्रमाणञ्च तत्र तत्र दर्शयन्त ईश्वरत्वं साधयन्तीति ॥ ७२ ॥

अनधीते महाभाष्ये व्यर्थां स्यात्पदमञ्जरी। अधीतेऽपि महाभाष्ये व्यर्था स्यात्पदमञ्जरी॥ इति न्यायः॥ ७३॥

यथैवमीश्वरमनाराध्याराध्य चान्यदेवमपवर्गेच्छा व्यर्था। आराध्य चान्यदेवमनाराध्य परमेश्वरं मुक्तीच्छा व्यर्था ७३॥

कूपमण्डकन्यायः॥ ७४॥

यत्र महाजनप्रणीतसत्यपदार्थे ज्ञानलवदुर्विदग्धोऽल्पज्ञो न सम्मनुते तत्रास्य प्रवृत्तिः। यथा—समुद्रमण्डूकः कथञ्चित्तत्तीरसमीपस्थकूपे प्रविष्टस्तञ्च दृष्ट्वा कूपमण्डूका अदृष्टिगोचरोयमिति ज्ञात्वा पप्रच्छुः—कुत आगतो भवानिति, समुद्रादिति तत्प्रतिवचनं श्रुत्वा कियान्स इति पृष्टवन्तो महानिति तेन प्रत्युक्ताः। ततस्तेष्वेकः कूपमण्डूकः स्वजङ्घां प्रसार्य किमेतावानित्युक्तवान्, नहि; महान् स इति प्रतिवचनमाकर्ण्य द्वितीयजङ्घां प्रसार्य तर्ह्येतावानिति भविष्यतीत्युवाच। पुनरपि तेन निराकृतस्तृतीयजङ्घां प्रसार्य तुरीयां जङ्घाञ्च प्रसार्योत्प्लुत्य च क्रमेण प्रादेशवितस्तिपारिमितं देशं किमेतावानिति पृच्छँस्तेन च निरस्तश्चेत्तर्हि कूपसदृशो भविष्यतीत्युवाच। भूयोपि भ्रातर्नास्ति अयं कूपस्त्वल्पोन्यः सरितां पतिरनवगाह्य गम्भीरोऽलक्ष्यपारावारोऽतीव महत्तम इति तेन प्रत्युक्तस्तर्हि नास्त्येव स यः कूपादपि महान्, त्वन्तु मिथ्यैव प्रलपसीति तं निराचक्रे। स च तं स्वमनसि हसितवानिति गाथा

लोके गीयते । तथा च—यथा समुद्रमज्ञात्वा निराकुर्वन्कूपमण्डूक उपहास्यतां प्राप्तस्तथान्यमताऽनभिज्ञस्तद्दूषणपर उपहासास्पदी भवतीति न्यायसङ्गतिरिति ॥ ७४ ॥

हंसबकन्यायः ॥ ७५ ॥

यत्रालोकसत्योत्कृष्टपदार्थे मूर्खजनोपहासस्तत्राऽयं प्रवर्तते । तद्यथा—"कस्त्वं लोहितलोचनास्यचरणो हंसः कुतो मानसात्किन्तत्रास्ति सुवर्णपंकजवनं नीरं सदा निर्म्मलम् । रत्नानां निचयाः सुवर्णलतिका वैदूर्यरोहाः क्वचिन्मण्डूका अपि तत्र सन्ति न बकैराकर्ण्य हीहीकृतम् ॥" इति हंसबकसंवादरूपपद्येन विवृतोयमिति॥यद्वा—"हंसः श्वेतो बकः श्वेतः को भेदो बकहंसयोः । क्षीरनीरपृथक्कारे हंसो हंसो बको बकः॥"इति पद्येन वा विवृतः॥७५॥

अन्धगजन्यायः ॥ ७६ ॥

यत्र तत्त्वानभिज्ञमूर्खाणां परस्परकलहस्तत्रायमवतरति। अन्धैर्निर्धारितो गजोऽन्धगजस्तस्य न्याय इति मध्यमपदलोपगर्भः षष्ठीतत्पुरुषः । यथा हि लोके श्रूयते—जन्मान्धा बहवः कञ्चिदनन्धं पुरुषमूचूरस्मान्गजं दर्शयेति,स च गजशालायां तान्नीत्वा तं तं गजावयवं तेन तेन ग्राहयित्वा चोवाचायं गज इति, ते च तं तमवयवमेव गजत्वेन निश्चित्य स्वस्थानमागताः परस्परं कलहं चक्रुः—शूर्पसदृशो गज इति कर्णस्पर्शी, महासर्प्पसदृश इति शुण्डग्राही,स्तम्भतुल्य इति जङ्घाग्रहीता,पुच्छग्राहकस्तु स्थूल-

रज्जुसमो गज इत्युवाचेति तथा वेदशास्त्राभिप्रायानभिज्ञा आर्य्याभासवादिनोपि कानिचिद्रूढश्रुतिप्रभृतिवाक्यानि स्वस्वाभीष्टप्रदानीव पश्यन्त इतराणि तु पश्यन्तोप्यपश्यन्त इव तत्त्वमजानन्तोऽन्योन्यं विवदन्त इत्यर्थः॥७६॥

अन्धगोलाङ्गूलन्यायः ॥ ७७ ॥

यत्र धूर्त्तवञ्चिताज्ञजनदुःखवृत्तं तत्रास्य प्रवृत्तिः।अन्धेन गृहीतं गोलाङ्गूलं पुच्छमित्यर्थः। तद्यथा—कश्चित्किल दुष्टात्मा धूर्त्तः कान्तारे नानालङ्कारालङ्कृतशरीरं भ्रान्तमज्ञं स्वबन्धुपुरे जिगमिषुं कंचित्पथिकं—रे पथिक किमत्र त्वया दुःखेन स्थीयते, आगच्छ त्वां पुरमार्गं दर्शयामीत्युक्त्वाऽऽश्वास्य च स्वविषये विश्वासं नीतवान्।स च पथिकः कर्णामृतं वचनमाकर्ण्य तमाप्तं मत्वा बभाषे—अहो भाग्यमहो भाग्यं यदत्रभवान्मां दीनं स्वाभीष्टं पुरं प्राप्तुमसमर्थं ब्रूत इति, स च विप्र (वसु) लिप्सुस्तं कान्तारान्तरं नीत्वा छलेनान्धीकृत्य तद्भूषणानि गृहीत्वा गोलाङ्गूलं ग्राहयित्वाऽनेन स्वेष्टपुरं प्राप्स्यसीत्युक्त्वा च स्वस्थानं गतः। स चान्धःसन्नपि तद्वचनश्रद्धया तदत्यजन्स्वाभीष्टपुरमप्राप्य वृषभाऽनुगतो वने कण्टकाविद्धपादे महद्दुःखं प्राप। तथैवं पाषण्डिवञ्चितमूर्खाः पुरुषा दुःखं प्राप्नुवन्तीति भावः। अयं न्यायः "तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्" १। १। ७। इति शारीरकसूत्रभाष्ये—यदि चाज्ञस्य सतो मुमुक्षोरचेतनमनात्मानमात्मेत्युपदिशेत्प्रमाणभूतं शास्त्रं स च

श्रद्धधानतया प्रकृतन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत्तद्‌-
तिरिक्तं चात्मानं न प्रतिपादयेत्। तथा सति पुरुषार्थाद्वि-
हन्येतानर्थं च ऋच्छेदित्युक्तं, विवृतश्च रत्नप्रभाया-
मिति ॥ ७७ ॥

चतुर्वेदविन्न्यायः॥ ७८ ॥

यथा गोहिरण्यादिरूपं बहुधनं चतुर्वेदविदे देयं भव-
तीति कस्यचिद्दातुर्वचनं श्रुत्वा कश्चिन्मुग्धो वेदाश्चत्वार
इत्यहं जाने, मह्यं देयमिदमिति वदन्न तु लेभे तत्प्रत्युतो-
पहास्यतां प्राप्तः, तथा यः सच्चिदानन्दरूपं प्रत्यगभिन्नं
ब्रह्मेत्यादिशब्दमात्राभिज्ञस्तदर्थाभिज्ञो वा तत्त्ववित्त्वाभि-
मानेन तद्गतिमिच्छति न स तामेति ह्युपहसनीयश्च भव-
तीति ज्ञेयमिति॥ ७८ ॥

नृपनापितपुत्रन्यायः ॥ ७९ ॥

यत्रातिनिन्द्येपि स्वकीयेऽतिरम्यताबुद्धिविवक्षा तत्राय-
मवतरतीति। यथा–इत्थं हि किल लौकिकी गाथा–कस्य-
चिन्नृपस्य भृत्यो नापित आसीत्, स कदाचित्प्रातरुत्थाय
सर्वं पुरमन्विष्यातीव सुन्दरो बालो मे दर्शनाय त्वयात्रा-
नेय इति नृपेणाऽऽज्ञप्तः, स तु नापितो राजाज्ञां श्रुत्वाऽखि-
लपुरमन्विष्य दृष्ट्वापि च तत्र तत्रातिरम्यान्बालान्स्वसुततु-
ल्यान्न मत्वा तानपहाय स्वसुतमेवोपशान्तानलाङ्गाराभं
काणं खल्वाटं कृशह्रस्वबाहुजंघं स्थूललम्बोदरं राजवेश्मनि
नीत्वा राज्ञे निवेदयामास–राजन्नानीतोऽयमतिरम्यतमो

बालः ! दृष्ट्वा च तं कुरूपं नापितपुत्रं राजा उपहासं मयि कृतवानयं खल इति मत्वा चुकोपोवाच च-अरे मूर्ख किमिदमिति । नापितश्च कुपितं राजानं ज्ञात्वा कृताञ्जलिपुटो भूत्वोवाच—राजेन्द्रमौले ! तव चरणमुपलभे, नायमुपहासः किन्तु मे मनसीत्थमेव निश्चयः—मत्पुत्रसदृशो रम्यस्त्रिलोक्यामपि नास्ति, तव नगरस्य का कथेति । राजा च सत्यमीदृश्येव रागग्रहगृहीतचित्तदशेति कोपं तत्याजेति । तथा—यथातिकुरूपेपि स्वसुते रागातिशयवशान्नापितस्य सर्वोत्तमत्वधीस्तथा केषाञ्चिदाधुनिकपाषण्डमताऽनुयायिमन्दधियां प्राक्तनजन्मकुसंस्कारप्रयुक्तरागातिशयवशात्कस्मिँश्चिदतिक्षुद्रेपि मते सर्वोत्तमत्वधीः परिहृत्य च सनातनश्रौतस्मार्तपौराणिकोत्तममतानीति न्यायसंगतिरितिरिति७९॥

स्वांगुष्ठमपि चुम्बन्तमिक्षुदण्डमयाचतेति न्यायः ॥ ८० ॥

यत्र श्रौतस्मार्तसनातनधर्मानभिज्ञवर्णाश्रमभ्रष्टा मूर्खा जनाः स्वस्वप्रीतिगोचरेभ्यस्स्वाभिलषितार्थतृष्णाग्रस्तेभ्य आचार्याभासेभ्यो निजाभीष्टार्थान् याचन्ते तत्रायं चरितार्थ इति ॥ ८० ॥

महिषी प्रसवोन्मुखी महिषो मदनातुर इतिन्यायः ॥ ८१ ॥

यत्र केचिन्महामूर्खा मृतम्लेच्छाद्यधमजातिस्थानानि स्वस्वकुलदैवतानि स्वाभिलषितप्रदानि च मत्वा म्लेच्छा-

ग्धमजातिनीचयोनिप्राप्त्या अतिदुःखितेभ्योपि स्वाभीष्टं याचन्ते तत्राऽस्य प्रवृत्तिरिति । उक्तञ्च गुमानीकविना रावणमारीचसंवादविषये । तथाहि—तं मारीचं प्राप्य भीरुकं दशाननः प्रागुदाजहार—"सीतामीहे हर्तुमत्र मे रणे सहायो भवार्थकार । कुत्ता रोवे दर्द देह की मींयाँ कहे तुम चलो शिकार ॥" इति ॥ ८१ ॥

घुणाक्षरन्यायः ॥ ८२ ॥

घुणः कीटभेदः । यथा घुणेन भक्षिते काष्ठादौ ह्यकस्मात्ककारादिसदृशच्छिद्रेषु सत्सु घुणेनाक्षराणि निर्म्मितानि मूर्ख इति कल्पते तथा प्रकृतेपि ॥ ८२ ॥

अन्धचटकन्यायः ॥ ८३ ॥

यथा ह्यकस्मादन्धस्य हस्ते पतितश्चटकोऽन्धेन गृहीत इति लोके प्रसिद्धिमगात्तथा दैवाल्लब्धं स्वाभीष्टं स्वेष्टदेवत्वेनाभिमतैश्वरदत्तं मन्यन्त इत्यर्थः । घुणाक्षरन्यायविषय एवास्य प्रवृत्तिरिति ॥ ८३ ॥

एकं सन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवत इति न्यायः॥८४॥

यथैककांस्यपात्राऽवयवादि सन्धातुमिच्छतोऽपरं तदत्यन्ताऽनलसंयोगादेः प्रच्यवते तथा "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इत्यादिवाक्यतोऽभेदवचःप्रामाण्यसाधने प्रवृत्तानां वैष्णवं शैवमित्यादिपुराणसञ्ज्ञाभेदात्, "चतुर्भिर्भगवान्विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा तथा रविः । अष्टादशपुराणेषु शिष्टैस्तु भगवाञ्छिवः ॥" इत्यादिप्रभासादिवच-

नाद्य प्रकृतन्यायविषयत्वं दुर्वारमिति भेदवादिनो वदन्तीति ॥ ८४ ॥

पुत्रलिप्सया देवं भजन्त्या भर्त्तापि नष्ट इति न्यायः ॥ ८५ ॥

अस्य पूर्वन्यायसदृशविषये प्रवृत्तिः । यथा—केचिद्वादिनः शङ्कन्ते—ननु प्रत्यगभिन्नमेकमेवाऽद्वितीयं ब्रह्मेति सिद्धान्तो भवतामिति । "ईश्वरः सर्व एवैते" इत्युक्त्या तु प्रकृतन्यायेन जीवेशाऽभेदं साधयितुं प्रवृत्तैर्भवद्भिः सर्ववादिसम्मतेशाऽभेदोऽपि नाशितः स्यादिति वदन्तीति॥८५॥

वृद्धिमिष्टवतो मूलं विनष्टमिति न्यायः ॥८६॥

अयमपि पूर्वविषये प्रवर्त्तते । सर्वेषामीशत्वाङ्गीकारेऽपि तस्याऽसंगत्वेन घटादिवद्विनाशोत्पत्तिः,ब्रह्मादीशत्वबोधकानां वाक्यानां व्यवस्थाऽभावादप्रामाण्यापत्तिरिति ॥ ८६ ॥

सुतजन्ममृतिन्यायः ॥ ८७ ॥

यथा कश्चित्कश्चिद्देवमाराध्य ततः पुत्रं लब्ध्वा पुत्रान्तरलाभाय देवान्तरमाराध्य ततस्तं लब्धवाँस्तज्जन्मक्षण एव पूर्वदेवकोपात्पूर्वजातमरणं जातं तथा प्रकृतेऽपि ॥ ८७ ॥

सार्वजनीनस्तुल्याऽयव्ययः ॥ ८८ ॥

इति न्यायोऽपीह बोध्यः ॥ ८८ ॥

चर्म्मतन्तौ महिषीं हन्तीति न्यायः ॥ ८९ ॥

सप्तमीह निमित्ते । निमित्तं च फलम्, तथा चर्म्मतन्त्वर्थमित्यर्थः । अयं न्यायो योऽल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छति तत्र विषये प्रवर्त्तत इति । तथा चोक्तं रघुवंशे—“अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्” इति ॥ ८९ ॥

मण्डूकतोलनन्यायः ॥ ९० ॥

यथा मण्डूकतोलने तुलास्था मण्डूकास्तुलात उत्प्लुत्योत्प्लुत्य पतन्ति तथा प्रकृतेपीति बोध्यम् ॥ ९० ॥

सच्छिद्रघटाम्बुन्यायः ॥ ९१ ॥

पूर्व्वोक्तन्यायसदृशविषयेऽयं प्रवर्त्तते ॥ ९१ ॥

एकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीया आपद्यत इति न्यायः ॥९२॥

अयमपि तथा। बौद्धाधिकारे उदयनाचार्येणोक्तः—“अङ्कुराद्यकर्तृकं शरीराऽजन्यत्वादित्यत्र शरीरीति विशेषणेन स्वरूपाऽसिद्धिं परिहरतो बौद्धस्याऽव्याप्यत्वासिद्धिरापद्यते” इत्यन्तेन ॥ ९२ ॥

उपनयन्नपनयन्धर्म्मो विकरोति धर्म्मिणमिति न्यायः ॥ ९३ ॥

यथा पूर्वस्वरूपरसादिधर्मस्य परिवृत्तौ रूपरसाद्युत्तरोत्पत्तौ च तण्डुलादेर्धर्म्मिणो विकृतिर्दृश्यते तथा प्रकृतेपि

यस्य धर्म्मिणः पूर्वधर्म्मस्यापगमेऽन्यधर्मस्योत्पत्तिस्तत्रायं न्यायोऽवतरतीति ॥ ९३ ॥

दुश्चिकित्स्यव्रणपीडितानां व्रणं शिशमयिषोः शस्त्रग्रहणमिति न्यायः ॥ ९४ ॥

यथा व्रणपीडितपुंसः पीडानिवृत्तये शस्त्रेण व्रणं छिनत्ति वैद्यस्स तु वैद्यत्वेनोच्यते न तु घातकत्वेन, एवं च निरन्तरदुःखमयसंसारपरिवृत्तिश्रान्तानां जीवानां कञ्चित्कालं विक्षेपविगमसमुल्लसदात्मानन्दानुभवेन विश्रान्तिं संपादयितुकामस्य शिवस्य संहाराय तामसत्वम्। वस्तुतस्तु—निरतिशयकरुणाम्बुधित्वमेव शिवस्य । अत एव निदानज्ञस्य भिषजो रुग्णहिंसां प्रयुञ्जतो न किञ्चिदपि नैर्घृण्यम् । " घृणैवात्र प्रयोजिका " इति शिवपुराणे व्याख्यातम् । एतेन तामसत्वरूपेण रुद्रस्याऽपकर्षत्वप्रलापो मूर्खाणां निरस्त इति ॥ ९४ ॥

सर्वं विशेषणं साऽवधारणमिति न्यायः ॥९५॥

यथा शङ्खः श्वेत इत्यत्र श्वेत एवेत्यर्थ एवमन्यत्रापि बोध्यमिति ॥ ९५ ॥

सर्वं वाक्यं साऽवधारणमिति न्यायः ॥ ९६ ॥

यथाऽवधारणार्थक एवकारस्त्रिविधः—१ क्रियान्वितः, २ विशेषणान्वितः, ३ विशेष्यान्वितश्च । तत्र प्रथमस्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः, यथा नीलमुत्पलं भवत्येवेति । द्वितीय-

स्याऽयोगस्यवच्छेदोर्थःयथा शंखः,श्वेत इति पूर्व्वमुक्तमिति। तृतीयस्यान्ययोगव्यवच्छेदोर्थः,यथा पार्थ एव धनुर्धर इत्येवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ ९६ ॥

इक्षुरसन्यायः ॥ ९७ ॥

यथेक्षुरसो बहुरसोऽपि बहिर्मलिनो दृश्यते तथा मायान्तर्बहुरूपापि बहिस्तमोरूपा दृश्यते, तस्याश्च यद्विमलतमं रूपं तदेवेक्षुरसस्येव सिता । यथा चेक्षुमाधुर्य्यं सितायां कृत्स्नमभिव्यज्यतेऽन्यत्र मलसम्पर्कादल्पमल्पतरञ्चैवं परैश्वर्य्यं सत्त्व इति शुद्धे सर्व्वमभिव्यज्यते ॥ ९७ ॥

इक्षुविकार इति न्यायः ॥ ९८ ॥

अयमपि पूर्वविषये प्रवर्तते। यथेक्षुविकारेष्वपि रसगुडशर्करासितासु मालिन्याऽपगमतारतम्यादेव विभिन्नरूपत्वं दृश्यते तथा सत्त्वादिष्वपि बोध्यमिति ॥ ९८ ॥

संसर्गजा दोषगुणा भवन्तीति न्यायः ॥ ९९ ॥

यथा "सन्तप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न ज्ञायते मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते। स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं तन्मौक्तिकं जायते प्रायेणाऽधममध्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते ॥" इति श्लोकेन विवृतोयं न्यायः ॥ ९९ ॥

मलिनदर्पणन्यायः ॥ १०० ॥

पूर्वार्थज्ञाते स्पष्टोऽयम् ॥ १०० ॥

व्रीहिबीजन्यायः ॥ १०१ ॥

यथा व्रीहिबीजस्य स्थूलस्तुषः स्पष्टः; तत आन्तरः सूक्ष्मस्तुषः फलीकरणनामा, ततोप्यान्तारो गर्भभूतस्तण्डुलः। तत्र च यथा विवेके क्रियमाणे सत्यपि तुषद्वयोपधाने तण्डुलादेवाङ्कुरोत्पत्तिरान्तरत्वात्, एवं रजस्तमसोर्गर्भात्सत्त्वादेव वियदाद्युत्पत्तिरत एव श्रेयस्कामैस्सत्त्वावच्छिन्नः परमेश्वरो हरिरेवाराध्यो नान्यो देव इति वैष्णवैकदेशिनो वदन्तीति ॥ १०१ ॥

राजसं तामसं चैव दूरतः परिवर्जयेदिति न्यायः ॥ १०२ ॥

अयं पूर्वन्यायपोषकः। स्पष्टः ॥ १०२ ॥

व्रीहिबीजन्यायः ॥ १०३ ॥

अनेन न्यायेन केचिच्छैवाः "तमो वा इदमग्रे आसीत्" इति श्रुतिमनुसृत्यैवञ्च यथा व्रीहिस्तम्बे प्रथमं तुष एवाऽऽविर्भवति, ततस्तद्गर्भे प्रकृत्यापूरेण क्षीरम्भवति, तदपि पुनः प्रकृत्यापूरेण घनतां गतस्तण्डुलाख्यः सारो भवति, तस्मिँश्च सिद्धे तद्बीजं दृढं सदङ्कुरोत्पादनक्षमं भवति, एवं शिवे प्रथमं तम एवाविर्भवति स्म, तच्चेश्वरेणावरकत्वस्वभावादेकदेशे प्रच्यावितं (वैषम्यात्) प्रवृत्तिस्वभावत्वापत्त्या सत्त्वं स्यादेव गुणसामस्त्यविवक्षायां त्रिगुण एकः पुरुषः, तत्पृथग्विवक्षायां तु त्रयः, तत्रापि तमोपाधिश्शिव ईशः, रजोपाधिर्विधिः, सत्त्वोपाधिर्विष्णुः, तौ च कार्यौ

गुणोपाधित्वात्, कारणोपाधेः शिवस्यानुगौ जीवौ स्तः "कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः" इत्यादिश्रुतेः। अत एव तौ न श्रेयस्कामोपासनार्हौ किन्तु शिव एवेति वदन्तीति मतान्तरप्रदर्शनाय पुनरुक्तोऽयं न्याय इति॥१०३॥

बाणोष्ट्रीन्यायः ॥ १०४ ॥

यथा कश्चिदुष्ट्रपतिरजगरेण वेष्टितमुष्ट्रं रक्षन्बाणैरजगरं जघानेति, लौकिकी गाथा, तथा निषेधवाक्यानि बाधाबाधित्वेनाऽऽत्मानं रक्षयंत्यनात्मानं बाधन्त इति॥१०४॥

उष्ट्रलगुडन्यायः ॥ १०५॥

अयं हि स्वमते परेणोद्भाव्यमानानां दूषणानां तन्मते पातनेऽवतरतीति। यथा उष्ट्रेणोह्यमानेनैव लगुडेन तत्प्रहारः, तथा प्रकृतेपि ॥ १०५ ॥

पुष्टलगुडन्यायः ॥ १०६ ॥

यथा बहूनां शुनां मध्य एकस्य शुनः परिहारार्थं प्रक्षिप्तः पुष्टलगुडस्तं प्रहृत्याऽन्यानपि प्रहरति, तथैकतान्त्रिकमतनिरासाय प्रयुक्तया युक्तया तत्सदृशमतान्तरमपि निराक्रियते ॥ १०६ ॥

यः कुरुते स भुंक्त इति न्यायः ॥ १०७ ॥

स्पष्टः ॥ १०७ ॥

कैमुतिकन्यायः ॥ १०८ ॥

किञ्च तदुत च, समाहारो वा किमुत तस्य भावः कैमुत्यं कैमुतिको वा,काव्यार्थापत्तिरस्य नामान्तरम्।उक्तञ्च-

"कैमुत्येनाऽर्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते। स जितस्त्वन्मुखेनेन्दुः का वार्त्ता सरसीरुहाम्॥" इति। क्वचिदपिनाऽयं द्योत्यते। यथा—"स्वामिनां निन्दनं श्रुत्वा ये न यान्ति त्वरान्विताः। स्थानान्तरं ह्यप्रतिष्ठास्तेपि स्युः पापयोनयः॥"। अयं भावः—यदीशनिन्दां श्रुत्वा ये शीघ्रं स्थानान्तरं न यान्ति ते ह्यप्रतिष्ठास्सन्तः पापयोनयो भवन्तीति किमु वक्तव्यम् अत्र प्रकृतन्यायद्योतकोऽपिरिति॥ १०८॥

विषकीटन्यायः॥ १०९॥

यथा विषाज्जातःकीटो विषं भक्षन् सन् विषस्थो जीवति, तद्वत्प्रकृतेपि।विवृतश्चाऽयं पद्येन। तद्यथा—"विप्राऽस्मिन्नगरे महान्कथय कस्तालद्रुमाणां गणः को दक्षः परवित्तदारहरणे सर्वोपि पौरो जनः। को दाता रजको ददाति वसनं प्रातर्गृहीत्वा निशि तत्किं जीवसि हे सखे विषकृमिन्यायेन जीवाम्यहम्॥" इति॥ १०९॥

कीटभृङ्गन्यायः॥ ११०॥

यथा "कीटको भ्रमरं ध्यायन्भ्रमरत्वाय कल्पते" एवञ्च कीटो भ्रमरेण गृहीतस्तद्भिया तमभिध्यायँस्तत्स्वरूपतामेति, तथा हरिहरौ प्रेम्णाऽन्योन्यमभिध्यानादन्योऽन्यात्मकतां प्राप्ताविरयर्थः॥ ११०॥

अश्मलोष्टन्यायः॥ १११॥

यथा तूलाद्यपेक्षयाऽतिकठिनस्याऽपि लोष्टस्याऽश्मापेक्षया मृदुत्वं, तथा प्रकृतेपि॥ १११॥

पाषाणेष्टकान्यायः ॥ ११२ ॥

यथेष्टकापेक्षया पाषाणस्यातिकठिनत्वम्, तथा प्रकृतेऽपि। अयं न्यायः पूर्वोक्तवैषम्याधिक्यविषयकन्यायापेक्षया स्वल्पवैषम्यविवक्षायां बोध्यः ॥ ११२ ॥

बिल्वखल्वाटन्यायः ॥ ११३ ॥

व्याख्यातोयं न्यायः श्लोकेन।तद्यथा—"खल्वाटो दिवसेश्वरस्य किरणैः संतापितो मस्तके वाञ्छन्देशमनातपं विधिवशाद्बिल्वस्य मूलं गतः । तत्राऽप्यस्य महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापदः ॥" 'तत्रापदां भाजनम्' इति वा पाठान्तरमिति ॥ ११३ ॥

धर्म्माऽधर्म्मात्मकन्यायः ॥ ११४ ॥
कोषपानन्यायः ॥ ११५ ॥
तण्डुलभक्षणन्यायः ॥ ११६ ॥
विषभक्षणन्यायः ॥ ११७ ॥
तप्तपरशुग्रहणन्यायः ॥ ११८ ॥
घटारोहणन्यायः ॥ ११९ ॥
तप्तमाषिकोद्धरणन्यायः ॥ १२० ॥
उदकनिमज्जनन्यायः ॥ १२१ ॥

एतावष्टौ न्याया दिव्यविशेषात्मकाः।तत्प्रकारश्चाकरादिग्रन्थतोऽवसेयो विस्तरभयादत्र नोक्तः। यथा सर्वदिव्यसा-

धारणपूर्वदिनोपवासतश्चौरावस्य तत्पानादिकाले सुखं भवति, शास्त्रनिर्दिष्टावधिकाले तु महद्दुःखं भवति, तथा हरिहरादिदेवतास्वेकभक्तिव्याजेनेतरनिन्दां कुर्वतो निन्दाव्यसनिनो यद्यपि तत्काले स्यात्सुखम् । तथापि निन्दाजन्याघपरिपाककालेऽतिघोरं नरकादिदुःखम्भवतीति न्यायाऽष्टकसङ्गतिरिति । किञ्चात्र प्रसङ्गगत्या धर्म्माऽधर्म्मयोः स्वरूपलक्षणादिकं किञ्चिन्निरूप्यते—'स्याद्धर्ममस्त्रियाम्' इत्यमरः। ध्रियते लोकोऽनेन, वा धरति लोकमिति 'धृञ्—धारणे' अस्मात् "अर्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षि नीभ्यो मन्" १३७ इति औणादिको मन् प्रत्ययः । "चोदना लक्षणोर्थो धर्मः" इति जैमिनीयसूत्रलक्षितधर्म्मशब्दस्य यागादिपरत्वं भाष्यसम्मतम्। परेषा मते स्वर्गसाधनाऽदृष्टभेदपरत्वमिति । तथाहि— "अथातो धर्म्मजिज्ञासा" इति सूत्रभाष्ये धर्म्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा, सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छा—स कथं जिज्ञासितव्यः,को धर्मः, कथंलक्षणः, कान्यस्य साधनानि, कानि साधनाभासानि, किम्परश्चेति । तत्र को धर्मः, कथंलक्षण इत्येकेनैव सूत्रेण व्याख्यातम् । "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति । कान्यस्य साधनानि, कानि साधनाभासानि, किम्परश्चेति शेषलक्षणेन व्याख्यातम् । क पुरुषपरत्वम्, क वा पुरुषो गुणभूत इत्येतासां प्रतिज्ञानां पिण्डस्यैतत्सूत्रम् "अथातो धर्म्मजिज्ञासा" इति ॥ धर्म्मः प्रसिद्धो वाऽप्र-

सिद्धो वा स्यात् । स चेत्प्रसिद्धो न जिज्ञासितव्यः । अथाऽप्रसिद्धो नितराम्, तदेतदनर्थकं धर्मजिज्ञासाप्रकरणम् । अथ वाऽर्थवद्धर्म्मं प्रति हि विप्रतिपन्ना बहुविदः केचिदन्यं धर्म्ममाहुः । केचिदन्यं सोयमविचार्य प्रवर्तमानः कञ्चिदेवोपाददानो विहन्येताऽर्थादनर्थकं चर्च्छेत् । तस्माद्धर्म्मो जिज्ञासितव्य इति । स हि निःश्रेयसेन पुरुषं संयुनक्तीति प्रतिजानीमहे । भा० तदभिधीयते "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्मः" इति २ सू. । चोदना इति लिङ्लोट्तव्यदादिशब्दव्यवस्थापितविधिनिषेधरूपयजनादिक्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुः । चोदनैव लक्षणं प्रमाणं यस्य तादृशोर्थः, स धर्मः । 'चुद्-प्रेरणे' चौरादिको धातुः, चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनया, युच् । "चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः" इति भट्टोक्तिः । आचार्यचोदितः करोति इति हि दृश्यते । लक्ष्यते येन तल्लक्षणम्, धूमो लक्षणमग्नेरिति हि वदन्ति । तया यो लक्ष्यते सोर्थः पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्तीति प्रतिजानीमहे । चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवं जातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुं नान्यत्किञ्चनेन्द्रियम् । य एव श्रेयस्करः स एव धर्म्मशब्देनोच्यते । कथमवगम्यतां—यो हि यागमनुतिष्ठति तं धार्म्मिकमित्याचक्षते । यश्च यस्य कर्त्ता स तेन व्यपदिश्यते । यथा—पाचकः, लावक इति । तेन यः पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्ति स धर्मशब्देनोच्यते । न केवलं लोके, वेदेपि "यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्म्माणि प्रथमान्यासन्" इति यज-

तिशब्दसाध्यमेव धर्म्मं समामनन्तीति । उभयमिह चोदना लक्ष्यते—अर्थोऽनर्थश्चेति । कोर्थः—यो निःश्रेयसाय ज्योतिष्टोमादि।कोऽनर्थः—यःप्रत्यवायः"श्येनो वज्र इषुभिः" इत्येवमादि । कथं पुनरसावनर्थे हिंसा, हिंसा सा मा भूदित्यर्थग्रहणंमिति शाबरभाष्यम् । एतन्मतानुसारेण लौगाक्षिभास्करेणोक्तम् । यथा—अथ को धर्म्मः, किं तस्य लक्षणमिति चेदुच्यते—यागादिरेव धर्म्मः । तल्लक्षणं तु वेदप्रतिपाद्यप्रयोजनवदर्थो धर्म्मः । प्रयोजनेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रयोजनवदिति । भोजनादावतिव्याप्तिवारणाय वेदप्रतिपाद्येति । अनर्थफलकत्वादनर्थभूते श्येनयागादाऽवतिव्याप्तिवारणायार्थ इति संक्षेपः ॥ तार्किकाश्च—" विहितक्रियया साध्यो धर्म्मः पुंसो गुणो मतः । प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म्म उच्यते॥"इति।किञ्च—षड्विधो धर्म्मः। तथाहि—वर्णधर्म्मः १, आश्रमधर्म्मः २, वर्णाश्रमधर्म्मः ३, गुणधर्म्मः ४, निमित्तधर्म्मः ५, साधारणधर्म्मः ६ इति । नित्यं मद्यं ब्राह्मणो वर्ज्जयेदित्यादिर्वर्णधर्म्मः १, अग्नीन्धनभैक्षचर्यादिर्ह्याश्रमधर्म्मः २, पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्येत्यादिर्वर्णाश्रमधर्म्मः ३, शास्त्रीयाऽभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनादिर्गुणधर्मः ४, विहिताऽकरणप्रतिषिद्धसेवननिमित्तं प्रायश्चित्तमिति निमित्तधर्मः ५, " अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । एतं सामासिकं धर्म्मं चातुवर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥ " इत्यादिः साधारणधर्मः ६ । इति ॥ ११४—१२१ ॥

त्याज्या दुस्तटिनीति न्यायः ॥ १२२ ॥

यथा दुस्तटिनी नदी पतनभयात्त्यज्यते तत्तीरस्थैरन्यथा तत्पतनं भवत्येव, एवं दुष्टपुरुषसङ्गोऽप्यवश्यमेव त्याज्य इति ॥ १२२ ॥

चौरापराधान्माण्डव्यनिग्रहन्यायः ॥ १२३ ॥

यथा–एवं हि पुराणकथा–कदाचित्कैश्चिद्राजदूतैश्चौरान्वेषणतत्परैस्तपस्यतो माण्डव्यर्षेः समीपस्थाँस्त्रस्ताँश्चौरान्प्राप्य माण्डव्यर्षिसमेताँस्ताँश्चौरान्बद्ध्वा राज्ञे निवेद्य तदाज्ञयर्षिसहिताश्चौराः शूल्यामारोपिताः । तत्र तेषु माण्डव्यं विज्ञाय शूल्या मोचयामास राजा प्रसादयामास च प्रणामादिभिः । स च मुनिः शूल्या मुक्तो यमलोकं गतः, पप्रच्छ च यमम्–भोः केन पापेनाहं शूल्यामारोपितस्त्वया । तच्छ्रुत्वा यम उवाच–मुने क्रीडता त्वया बाल्यावस्थायां कुशाग्रभागेन शलभो विद्धोऽत एव त्वं शूल्यामारोपितः । तच्छ्रुत्वा कोपात्मा सन्मुनिरल्पापराधान्मे महादण्डो दत्तस्त्वया–अत एव त्वं शतवर्षपर्यन्तं शूद्रो भवेति यमं शशाप । स यमो विदुरो जात इति चौरापराधान्माण्डव्यर्षेः शूल्यारोपणरूपपुराणप्रसिद्धनिग्रहोऽभूदेवं दुष्टसङ्गासक्तानामवश्यमेव दुर्गतिर्भवतीति भावः ॥ १२३ ॥

काकदध्युपघातकन्यायः ॥ १२४ ॥

यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्युक्ते काकपदं दध्युपघातकमात्रलक्षकम्, एवं यत्र तात्पर्यवशेनेतरार्थपरत्वं

तत्राऽस्य प्रवृत्तिः । तदुक्तमभियुक्तैः—"काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोपदेशतः । उपघातप्रधानत्वान्न श्वादिभ्योपि रक्षति ॥" इति ॥१२४॥

नीरक्षीरन्यायः ॥ १२५ ॥

यत्र सत्याऽसत्यविवेचनं तत्राऽस्य प्रवृत्तिः । यथा जलदुग्धे सम्मिश्रिते न प्रतीयेते, तथा तथ्यं ब्रह्म, वितथं मिथ्याभूतमज्ञानादि, ते च सम्यङ्मिलिते तादात्म्यं प्राप्ते स्तो न प्रतीयते । यथा सम्मिश्रिते नीरक्षीरे हीदं नीरमिदं क्षीरमिति पृथक्कर्तुं केऽपि पक्षिणो विना हंसं नशक्नुवन्ति, तथा चेदं तथ्यमिदमतथ्यमिति ज्ञातुं विवेकज्ञं परमहंसं विना न कोऽपि शक्नोति पंडित इति भावः । उक्तञ्च—"क्षीरं ब्रह्म जगच्च नीरमुभयं तद्योगमभ्याहतं दुर्भेदं त्वितरेतरं चिरतरं सम्यग्विभक्तीकृतम् । येनाऽशेषविशेषदोषलहरीमासेदुषीं शेमुषीं सोऽयं शीलवतां पुनाति परमो हंसो द्विजात्यग्रणीः ॥" अस्यार्थः—क्षीरं दुग्धं परमानन्दघनं ब्रह्म, जगत्पुनर्नीरमानन्दवर्जितं दुःखात्मकम्, तदुभयं योगं परस्परतादात्म्यं प्राप्तम् । पुनश्चेतरं भेत्तुं विलक्षणीकर्त्तुं दुर्घटं येन सम्यग्विभक्तीकृतं सोऽयं द्विजातीनां द्विजानामग्रणीः परमहंसः । अशेषा ये विशेषेण दोषा उत्कृष्टदोषा रागद्वेषादयस्तेषां लहरीमासेदुषीमासमन्तात्सेवितवर्ती शेमुषीं शीलवतां बुद्धिं पुनाति । पक्षे, द्विजातयः पक्षिण इत्यर्थः ॥ १२५ ॥

तिलतण्डुलन्यायः ॥ १२६ ॥

यथा तिलतण्डुलमानयेत्युक्तेरसंसृष्टानि तिलानि तण्डुलानि चानीतानि भवन्ति, संसृष्टान्यपि तिलतण्डुलानि वानीतानि भवतीन्ति, तथा प्रकृतेऽपीति ॥ १२६ ॥

वेण्याकाशन्यायः ॥ १२७ ॥

यथा—तीर्थात्मिका वेणी द्विधा—युक्तवेणी, मुक्तवेणीति भेदात्। तत्र प्रयागे युक्तवेणी, गङ्गया सह यमुनासरस्वत्योः संगमात्। पूर्वप्रयागे तु—मुक्तवेणी, तत्र गंगया सह यमुनासरस्वत्योर्वियोगात् । उक्तञ्च केनकिद्वांगकविना—"सगरसन्ततिसन्तरणेच्छया प्रचलिता जवतो हिमपर्वतात् । इह तु मन्दमुपैति सरस्वतीयमुनयोर्विरहादिव जाह्नवी॥" इति । तत्र प्रयागे ह्यन्योन्यसंसर्गेणैकप्रवाहीभूते श्वेतश्यामरक्तवर्णे गङ्गायमुनासरस्वतीतीरे प्रतिबिम्बस्य तदवच्छिन्नस्याकाशस्य भेदलेशोपि नास्ति, तथैवमन्योन्यासक्तचित्तानां त्रिगुणाधिष्ठातृपरमेश्वराणां ब्रह्मविष्णुशिवानामन्योन्यसंसर्गेण भेदलेशोपि नास्तीत्यन्यत्र विस्तरः ॥१२७॥

येनोपक्रम्यते येन चोपसंह्रियते स वाक्यार्थ इति न्यायः ॥१२८॥

यथा—"उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्य्यनिर्णये॥" इत्युक्ततात्पर्यनिर्णायकषड्विधलिङ्गेष्वादिमौ प्रकरणप्रतिपाद्यस्याऽर्थस्य तदा-

यन्तयोरुपपादनरूपावुपक्रमोपसंहारौ स्तः । अयं न्यायः परार्थाऽनुमाने प्रसिद्धः । तथा हि—यत्तु स्वयं धूमादग्निमनुमाय परप्रतिपत्त्यर्थं पञ्चाऽवयववाक्यं प्रयुज्यते तत्परार्थाऽनुमानम् । पञ्चाऽवयवास्तु-प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानीति । तत्र गिरिरग्निमानिति प्रतिज्ञा १, धूमवत्त्वादिति हेतुः २, योयो धूमवान् ससोऽग्निमान्, यथा महानसमित्युदाहरणम् ३, तथा धूमवांश्चाऽयमित्युपनयः ४, तस्माद्ग्निमानिति निगमनम् ५। साध्यवत्तया पक्षज्ञापकवचनं प्रतिज्ञा १, पञ्चम्यन्तं तृतीयान्तं वा लिङ्गप्रतिपादकं हेतुः २, व्याप्तिप्रतिपादकदृष्टान्तवचनमुदाहरणम् ३, पक्षधर्म्मताज्ञानमुपनयः ४, हेतुसाध्यवत्तया प्रतिपादकं वचनं निगमनमिति ५। यथाऽत्र पक्षस्य साध्यवत्तयोपक्रमस्तत्त्वेनैवोपसंहार इति स एव वाक्यार्थस्तथा प्रकृतेपीति बोध्यम् ॥ १२८ ॥

सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यत इति न्यायः ॥ १२९ ॥

यथा " पशुना यजेत " इत्यादौ यागे एकत्वविशिष्टपशुकरणकत्वं विधेयं न तु पशावेकत्वम्, यागे च पशुकरणकत्वमित्येवं विधेयद्वयम्, एवमन्यत्राऽपि यथा चैवं शैववैष्णवादिमतेषु दर्शितानि तत्तन्मतप्रदर्शनवाक्यानि सर्व्वाण्येवाभेदप्रतिपादकानि बोध्यानि प्रकृतन्यायत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १२९ ॥

एकवाक्यत्वापन्नानां सम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वमिति न्यायः ॥ १३० ॥

सम्भूय मिलित्वेत्तरसाचिव्येनेत्यर्थः । यथा प्रयाजाद्यङ्गजातवाक्यसम्भूतानां दर्शाऽपूवार्थकसाधकत्वेनैकवाक्यत्वमित्येवं विवक्ष्यते तत्राऽस्य प्रवृत्तिः । यथा चाऽनेनैकाऽद्वितीयब्रह्मरूपतया हरिहरादीनां तद्ब्रह्मत्वप्रतिपादकानि वाक्यानि प्रमाणभूतानि भवन्तीति संक्षेपः । विस्तरस्त्वन्यत्र १३० ॥

सुन्दोपसुन्दन्यायः ॥ १३१ ॥

अन्योन्यनाश्यनाशकभावविवक्षायामयं न्यायो हि प्रवर्त्तते । यथा सुन्दोपसुन्दाख्यौ सहोदरौ दैत्यौ तिलोत्तमाख्यस्वर्वेश्यार्थं परस्परं विरोध्य नष्टाविति भारतादिषु प्रसिद्धम्, तथा ईश्वरकोटिनिविष्टानामीशत्वबोधकानि सर्वाणि वाक्यानि ह्यन्योन्यं विरोधं प्राप्य प्रकृतन्यायेन बाधितानि स्युः, न हि सर्वेषामन्योन्यभिन्नानां तच्छास्त्रोक्तं सर्वेश्वरत्वाऽद्वयत्वादिकं सम्भवतीत्यन्यत्र विस्तरः ॥१३१॥

अपन्थानन्तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चतीति न्यायः ॥ १३२ ॥

यथा 'महाजनो येन गतः स पन्थाः' इत्युक्तेर्विपरीतपन्थानमित्यर्थः । एवञ्च श्रुतिस्मृतिसदाचारबहिर्मुखजनो बन्धुभिस्त्याज्य एव। उक्तञ्च मनुना—"स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः" इति । उक्तञ्चाऽनर्घराघवे—" यान्ति

न्यायप्रवृत्तस्य तिर्य्यञ्चोऽपि सहायताम् । अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोपि विमुञ्चति ॥ " इति ॥ १३२ ॥

वध्यतांवध्यतां बालो नाऽनेनाऽर्थोऽस्ति जीविता। स्वपक्षहानिकर्तृत्वाद्यः कुलाङ्गारतां गतः ॥ इति न्यायः ॥ १३३ ॥

एवञ्च सत्सनातनपितृपैतामहादिचारितसद्धर्म्मपरिभ्रष्टः पुत्रोपि वध्य एवेति भावः ॥ १३३ ॥

विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतमिति न्यायः ॥ १३४ ॥

अयं न्यायो हि कुमारसम्भवाख्यकाव्यस्य द्वितीयसर्गीयपञ्चपञ्चाशत्तम ५५ श्लोकेन विवृतः । यथा— " इतस्स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् । विषवृक्षोपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् ॥ " इति । अस्यार्थः—यथात्मभूराह—इतो मत्त एव प्राप्तश्रीर्लब्धोदयः स दैत्यस्तारकासुर इतो मत्त एव क्षयं नाशं नार्हति । तथा ह्यन्यो वृक्षस्तावदास्ताम्, विषस्य वृक्षो विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य कुतश्चित्कारणात्सम्यग्वर्द्धयित्वा स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतमनर्हः । असाम्प्रतमित्यनेन निपातेनाभिहितत्वाद्वृक्ष इति द्वितीयान्तो न भवति, अनभिहिते कर्मणि द्वितीयाविधानात् । यथाह वामनः—" निपातेनाऽप्यभिहिते कर्म्मणि न विभक्तिः परिगणनस्य प्रायिकत्वात् " । परे तु—

अत्र साधुत्वायेष्यत इति पदाध्याहार आवश्यकः, अन्यथा क्रियार्थोपपदत्वाभावाच्छकादियोगाभावाच्च तुमुनुत्पत्तिदुर्लभा स्यात्। एवञ्च तस्याऽध्याहारे इच्छार्थयोगे तुमुन्सुलभः। तथा च—विषवृक्षोपि सम्वर्द्ध्यछेत्तुमिष्यते यत्तदसाम्प्रतमन्याय्यमित्यर्थः सम्पद्यते। एवञ्चाध्याहृततिङाभिधानान्नाऽत्र द्वितीयाप्रसक्तिरित्यनुदाहरणमेवैतत॥१३४॥

पतन्तमनुधावतोपि गत इति न्यायः ॥ १३५ ॥

यथा पतन्तं कथञ्चिज्जालान्निःसृत्योड्डीय गच्छन्तं पक्षिणमनुधावतो जीवान्तकस्य बद्धोपि पक्षी गतः, तथा प्रकृतेऽपि। किञ्च—प्रकृतन्यायेन हरिहरादेरेकब्रह्मरूपत्वं चेत्तर्हि तत्तन्माहात्म्यपरपुराणादिष्वितरनिन्दा न स्याद्दृश्यते च सा, तथा च तदन्यथानुपपत्त्या साम्यमपि दुर्लभं ह्येकस्य का कथेति वादिनश्शङ्का। एतत्प्रतिवाक्यादिकन्तु विस्तरभिया नेह प्रपञ्चितं,किञ्चित्तदग्रे वक्ष्यत्यपि न्यायद्वयाभ्यामिति॥१३५॥

श्यालशुनकन्यायः ॥ १३६ ॥

यथेत्थं लौकिकी गाथा—कश्चित्कुतर्की स्वसद्मस्थे शुनि श्यालनामकसङ्केतं कृत्वा स्वस्त्रीकोपोत्पादनाय तं गाली ददौ, सा च तं भ्रातरं मत्वाऽतिकोपपरीतात्मतयाऽतिदुःखिता बभूव। तथा च यथा शुनि भ्रातृताभ्रान्तिमत्या भार्यायाः कोपनाय भर्त्रा श्वनिन्दा क्रियते, तथाऽत्यन्ताभिन्नेऽपि तत्तद्विग्रहावच्छिन्ने परात्मनि भेदभ्रमवतां कोपोत्पादनाय शास्त्रेण तदिष्टविग्रहावच्छिन्ने परात्मनि भेदभ्रम-

वतां निन्दाव्याजेनाऽन्यविग्रहावच्छिन्ने स्तुतिः क्रियते, अथ वा कार्यब्रह्मणि विराडादौ विष्ण्वादिनामसंङ्केतं कृत्वा शास्त्रेण तन्न्यूनतायुक्त्या शिवादिस्तुतिः क्रियत इति भावः ॥ १३६ ॥

नहि निन्दानिन्द्यं निन्दितुं प्रवर्ततेऽपि तु विधेयं स्तोतुमिति न्यायः ॥ १३७ ॥

यथा—तत्तद्विग्रहावच्छिन्नेशध्यानादिस्तुतये तदन्यविग्रहावच्छिन्नेशापकर्षवर्णनम्, केवलायां निन्दायां प्रयोजनाभावादुभयपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च। अक्षरार्थस्तु स्पष्टः। अयमभिप्रायः-निन्दार्थवादस्य तदितरत्र प्राशस्त्यविधानार्थमेव प्रवृत्तिर्न तु तस्य निन्दार्थं, निन्दायां प्रयोजनाभाव इति । एवं मीमांसायां लोके च प्रसिद्धमुदाहरणान्तरमन्यत्र ज्ञेयमिति ॥ १३७ ॥

सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म्मेति न्यायः ॥ १३८ ॥

यथा—सर्व्वशाखाभ्यः प्रतीयत इति सर्व्वशाखाप्रत्ययमिति। यथा—नानावेदशाखाविहितमप्यग्निहोत्रं न भिद्यत इति स्थितम्। केचित्—"उदिते जुहोति" इति श्रुतिमाश्रित्योदितेऽर्के होमं कुर्वन्तीति । केचित्—"अनुदिते जुहोति" इति श्रुतिमाश्रित्यानुदितेऽर्के जुह्वत्यत्र केवलकालभेदोऽस्ति, वस्तुतः—कर्म्मैकमेवैवं प्रकृतेऽपीत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १३८ ॥

यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः। नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ॥ इति न्यायः ॥ १३९ ॥

अयं सांख्यप्रवचनभाष्यधृतः। यत्र वादप्रतिवादिभ्या न्यस्तपक्षयोस्तुल्यदोषो, न तत्रैकः पर्यनुयोज्यः, स्वपक्षेऽपि तद्दोषसत्त्वात्, इत्येवं यत्र विवक्षा तत्राऽस्य प्रवृत्ति रिति ॥ १३९ ॥

यत्रोभयोस्समो दोषो न तत्रैकोऽनुयोज्य इति न्यायः ॥ १४० ॥

अयम्पूर्व्वन्यायमूलक इति ॥ १४० ॥

मारणाय गृहीतोऽङ्गच्छेदं स्वीकरोतीति न्यायः ॥ १४१ ॥

स्पष्टः ॥ १४१ ॥

मरणाद्वरं व्याधिरिति न्यायः ॥ १४२ ॥

स्पष्टः ॥ १४२ ॥

उपवासाद्वरं भिक्षेति न्यायः ॥१४३॥

अत्र वरमिति सामान्ये नपुंसकम्। यथोपवासाद्भिक्षा श्रेष्ठाऽस्ति, भिक्षायाः क्लेशजनकत्वेऽपि ह्युपवासस्याऽधिकदुःखप्रदस्याऽपेक्षयेष्टत्वेन यथा वरत्वम्, तथा क्लेशदायकतारतम्येन बहुदुःखदायकाऽपेक्षया स्वल्पदुःखदायकस्य वरत्वं यत्रोपदिश्यते तत्राऽयं प्रवर्त्तते। तथा च-येषां पामराणां तत्त्वमस्यादिमहावाक्यजन्याऽभेदज्ञानं कुतश्चित्प्रतिबन्धवशाद्भूयोभूयः श्रूयमाणमपि न बुद्धिमारोहति, तैः प्रकृतन्यायेन पामरव्यवहृतेर्वरं कर्म्माद्यनुष्ठानं, ततोऽपि सगुणोपा-

सनं कार्य्यमेव । ततः शुद्धान्तःकरणे जाते भवत्येव ज्ञानमित्याद्युक्तं पञ्चदशीग्रन्थे—"उपवासाद्यथा भिक्षा वरं ध्यानं तथाऽन्यतः" इत्यादि ॥ १४३ ॥

मेघोदये शालिसमृद्धौ कोद्रवाऽ(न)-शनमिति न्यायः ॥ १४४ ॥

यथा मेघोदये वृष्टौ सत्यां शालिसमृद्धौ व्रीहिसम्पत्त्या कोद्रवःकुत्सितधान्यविशेषस्तस्य भक्षणं त्यज्यते,तथा ज्ञानोदये कर्म्मादिकं तुच्छमेव । केचितु—मेघोदय इति पदं विहाय शालिसमृद्धौ कोद्रवाऽशनमिति न्यायस्वरूपं वदन्ति । यथा—शालिरुत्तमधान्यविशेषः, कोद्रव इत्यधमधान्यविशेषः । उत्तमवस्तुसद्भावे यत्राऽधमवस्तुसेवनं तत्राऽस्य प्रवृत्तिरिति ॥ १४४ ॥

यादृशी शीतला देवी तादृशं खरवाहनमिति न्यायः ॥ १४५ ॥

अयं तुल्यस्वरूपविवक्षायामवतरतीति ॥ १४५ ॥

यादृशो यक्षस्तादृशो बलिरिति न्यायः ॥१४६॥

तुल्यरूपोपहारविवक्षायामस्य प्रवृत्तिरिति ॥ १४६ ॥

यादृशं मुखं तादृशी चपेटिकेति न्यायः ॥१४७॥

तुल्यरूपपरिहारविवक्षायामस्याऽवतार इति ॥ १४७ ॥

एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेदिति न्यायः ॥ १४८ ॥

नहि प्रतिज्ञामात्रेणाऽर्थसिद्धिरिति न्यायः १४९॥

यथा—प्रतिज्ञामात्रकरणेन प्रतिज्ञातोऽर्थो न सिद्ध्यति, किन्तु प्रयासान्तरेणेति भावः । अनयोरर्थैक्येऽपि स्वरूपभेदमाश्रित्य भेदेन निर्देश इति बोध्यम् ॥ १४८ ॥ १४९ ॥

कूपखानकन्यायः ॥ १५० ॥

यथा कूपखानकेन पतितं मङ्गादि कूपान्निस्सृतेनाऽम्भसा प्रक्षाल्यते, तथा तत्तद्विमहावच्छिन्नेशभेदबुद्धिजो दोषस्तदुपासनाजन्यसुकृतमहिम्नोत्पन्नेनाद्वैतबोधेन समूलं निवर्त्यत इति ज्ञेयम् । महाभाष्ये तु—किम्पुनश्शब्दस्य ज्ञाने धर्म्मः, आहो स्वित्प्रयोग इति बहुधा मीमांसामुन्नाव्य पुनस्तुष्यतु दुर्जनन्यायेनापशब्दज्ञानस्य विपरीतत्वमात्रेणाऽधर्म्मसाधनत्वमभ्युगम्यापि समाधानान्तरमुक्तम् । तथाहि महाभाष्यम्-"अथ वा कूपखानकवदेतद्भविष्यति, तद्यथा—कूपखानकः कूपं खनन् यद्यपि मृदा पांशुभिश्चावकीर्णो भवति, सोऽप्सु सञ्जातासु तत एव तद्गुणमासादयति, येन स च दोषो निर्हण्यते भूयसा चाऽभ्युदयेन योगो भवति । एवमिहापि यद्यपशब्दज्ञानेऽधर्म्मस्तथापि यस्त्वसौ शब्दज्ञाने धर्म्मस्तेन स च दोषो निर्घानिष्यते, भूयसाऽभ्युदयेन योगो भविष्यति" इत्युक्तं पस्पशायामिति ॥ १५० ॥

निम्नगाप्रवाहन्यायः ॥ १५१ ॥

यथा नदीप्रवाहपतिताः कीटाद्या आवर्त्तादावर्त्तान्तरमाशु व्रजन्तः शर्म्म न लभन्ते, तथा जन्मतो जन्म

व्रजन्तो जीवाः स्वकर्म्मभ्रान्ताः सुखं नैव लभन्ते । उक्तञ्च—"कुर्व्वते कर्म्म भोगाय कर्म्म कर्त्तुञ्च भुञ्जते । नद्यां कीटा इवावर्त्तादावर्त्तान्तरमाशु ते ॥ व्रजंतो जन्मनो जन्म लभंते नैव निर्वृतिम् । सत्कर्म्मपरिपाकान्ते करुणानिधिनोद्धृताः ॥ प्राप्य तीरतरुच्छायां विश्राम्यन्ति यथासुखम्" अनयोरर्थः—कुर्व्वत इति—भोगाय सुखाद्यनुभवाय मनुष्यादिशरीराण्यधिष्ठाय कर्म्म तत्तच्छरीरोचितानि कर्म्माणि कुर्वते । जातावेकवचनम् । पुनश्च कर्म्म कर्त्तुं देवादिशरीरैस्तत्तत्फलं भुञ्जते च, फलानुभवाभावे तत्तत्सजातीयेच्छानुपपत्त्या तत्तत्साधनाऽनुष्ठानानुपपत्तेः । एवं वर्त्तमानास्ते जीवा नदीप्रवाहपतिताः कीटा आवर्तादावर्त्तान्तरमाशु व्रजन्तो यथा निर्वृतिं सुखं न लभन्ते, एवमाशु जन्मनो जन्म व्रजंतस्सुखं नैव लभन्त इति । सत्कर्म्मेति—ते कीटास्सत्कर्म्मपरिपाकात्पूर्वोपार्जितपुण्यकर्म्मपरिपाकात्कृपालुना केनचित्पुरुषविशेषेणोद्धृता नदीप्रवाहाद्बहिर्निस्सारितास्सन्तस्तीरतरुच्छायां प्राप्य सुखं यथा भवति तथा विश्राम्यन्तीति ॥ किञ्च—यथा नदीप्रवाहप्रवाहिताः कीटाद्या अन्यत्रान्यत्र नीताश्च क्लिश्यन्ति, तथा परमेश्वरस्याऽनेकमूर्तिध्यानादेर्युगपत्कर्त्तुमशक्यत्वात्कालभेदेनाऽनुष्ठाने चित्तस्थैर्य्याऽसिद्धेरन्यत्र प्रवृत्तस्य जन्मान्तरीयध्यानरूपचित्तवृत्तिप्रवाहप्रवाहितस्याऽन्यत्राऽऽनयनेतिक्लेशो भवतीति । यथाह श्रीहरिः—"पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः" इति ॥ १५१ ॥

घट्टकुटीप्रभातन्यायः ॥ १५२ ॥

घट्टो नदीतीरादिस्थानं, 'घाट' इति भाषायां प्रसिद्ध-स्तत्र कुटी वणिगादिभ्यो राजग्राह्यभागग्राहकराजभृत्य-निवासार्थमल्पस्थानविशेषः। यथा—घट्टकुटीस्थेभ्यः करग्रा-हिभ्यो भीत्या रात्रौ पलायितानां, पथित्यजां वणिजां दूरे गत्वापि यथा भ्रान्तिवशात्तत्र घट्टकुट्यामेव प्रभातोदयस्तथा प्रकृतेऽपि ॥ १५२ ॥

वरघाताय कन्यावरणमिति न्यायः॥१५३॥
न हि वरघाताय कन्यामुद्वाहयन्तीति न्यायः ॥ १५४ ॥

द्वाविमौ समानविषयकौ समानार्थकौ स्पष्टौ ह्यनिष्टा-न्तरपातादिसम्भावनायामभीष्टहेत्वपि वस्तु न वरणीयमि-त्येवं तात्पर्य्ये प्रवर्तेते ॥ १५३ ॥ १५४ ॥

नष्टाऽश्वदग्धरथन्यायः ॥ १५५ ॥

यथा द्वौ रथिनौ कश्चिद्ग्रामं प्रविश्य रथाभ्यामवतीर्य्या-श्वांश्च ताभ्यां मोचयित्वा स्वाभीष्टखट्वादौ निविष्टौ। ततो दैवेनाऽग्निना दंदह्यमाने ग्रामे तयोरेकः पश्चादश्वान्निस्सार-यिष्यामीति धिया रथमादौ निस्सारितवानपरस्त्वश्वान्। तावता तस्मिन्स्थले दग्धे ह्येकस्याऽश्वा नष्टा द्वितीयस्य रथो दग्धः। तौ च यथाऽन्योऽन्याकांक्षया ह्येकं रथं कृत्वा स्वेष्टदेशं प्रापतुः, तथार्थवादविधिवाक्ये चेतरेतराकाङ्क्ष-

यैकवाक्यतां प्राप्य प्रवृत्त्यादि जनयत इति सङ्क्षेपः। "स्थानेऽन्तरतमः" १।१।५०। इति सूत्रमहाभाष्येप्युक्तोऽयं न्यायः। तद्यथा—"सम्प्रयोगो वा नष्टाश्वदग्धरथवत्। अथ वा नष्टाश्वदग्धरथवत्सह सम्प्रयोगो भवति। तद्यथा—तवाऽश्वो नष्टो ममापि रथो दग्ध उभौ सम्प्रयुज्यावहै" इति ॥ १५५ ॥

सविशेषणे हि वर्तमानौ विधिनिषेधौ सति विशेषबाधे विशेषणमुपसंक्रामत इति न्यायः ॥ १५६ ॥

यथा घटाकाशमानय न मण्याकाशमित्यानयनविषयौ विधिनिषेधौ विशेष्याकाशे बाधाद्घटादिरूपं विशेषणमुपसंक्रामतस्तथा प्रकृतेपीति ॥ १५६ ॥

अहिकुण्डलन्यायः ॥ १५७ ॥

यथा एकस्याऽहेरहित्वेनाऽभेदस्तस्यैव कुण्डलाऽवस्थस्य प्रांशुत्वाऽवस्थाद्भेदश्च तात्त्विकः, एवं ब्रह्मणोपि चैतन्यरूपेणाऽभेदो जीवेश्वरत्वादिरूपेण भेदश्च तात्त्विक इति॥१५७॥

स्वप्रकाशाश्रयन्यायः ॥ १५८ ॥

यथा रवेस्तदाश्रितप्रभारूपद्रव्यस्य च सत्यपि भेदे तेजस्त्वरूपसाजात्येनाऽभेदस्तथा प्रकृतेऽपि ॥ १५८ ॥

गुडजिह्विकान्यायः ॥ १५९ ॥

यथा कटुताभीत्या निम्बादिकटुद्रव्यपानमकुर्वाणस्य माणवकस्य जिह्वायां गुडलेपनं कृत्वा निम्बादि कटुद्रव्यं

पाययन्ति पित्रादयः, तथाऽर्थवादवाक्यानि कष्टे कर्म्मण्य प्रवर्तमानं पुरुषं स्वर्गाद्यक्षय्यादिकं श्रावयित्वा तस्मिन्प्रवर्त्तयन्तीति संक्षेपः। अत्र गुड इति मधुरद्रव्यमात्रस्योपलक्षणम्। फलश्रुतिरपि रोचनार्था। तदुक्तमभियुक्तैः—"वेदोक्तमेव कुर्वाणो निस्सङ्गोऽर्थितुमीश्वरः। नैष्कर्म्म्याल्लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः॥ फलश्रुतिरियं नृणां नाश्रेयो रोचनं परम्। श्रियो विवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम्॥"। अस्य तात्पर्य्यमुक्तं तत्रैव—"पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु खण्डकलड्डुकान्। पित्रैवमुक्तः पिबति तिक्तमप्यति बालकः॥"। तत्र यथा निम्बादिपानस्य न खलु खण्डादिलाभ एव प्रयोजनं किन्त्वारोग्यम्, तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन्मोक्षायैव कर्म्माणि विधत्ते। उक्तश्चाऽनर्घराघवटीकाकारुचिपतिना—'उभयेऽप्येतेऽभिमतवस्तुपुरस्कारेण गुडजिह्विकायां रसास्वादसुखं मुखे दत्त्वा कटुकौषधपानादाविव प्रवर्तयितव्याः'। यदाह—"स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं शास्त्रमप्युपयुञ्जते। प्रथमं लीढमधवः पिबन्ति कटुकौषधम्॥" इति॥ १५९॥

नहि दृष्टेऽनुपपन्नमिति न्यायः॥ १६०॥

नहि प्रत्यक्षविषये प्रमाणान्तरान्वेषणमिति यत्र विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः। स्तथाहि—प्रत्यक्षस्य सर्वप्रमाणबाधकत्वात्, अनुपपत्तेरर्थापत्तिरूपतया व्यतिरेकानुमितिरूपतया वा प्रत्यक्षेण बाध्यत्वात् प्रत्यक्षविषये विरोधिन्यानुपपत्तेर्न सम्भव इति॥ १६०॥

नहि करकङ्कणदर्शनायाऽऽदर्शापेक्षेति न्यायः ॥ १६१ ॥

यथा प्रत्यक्षयोग्यं करे स्थितं कङ्कणं प्रत्यक्षेणैव गृह्यते न तद्दर्शनायाऽऽदर्शापेक्षा ह्येवं प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे तयैव पदार्थप्रतीतिः, नाऽनुमित्यादिसामग्र्यपेक्षेति विवक्षायामस्य प्रवृत्तिरिति। न हि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातार इति वाचस्पत्युक्तमेतन्न्यायमूलकमेव। अनुमित्सायान्तु तदपेक्षा,प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका इति वाचस्पत्युक्तेरिति ॥१६१॥

प्रत्यक्षे किमनुमानमिति न्यायः ॥ १६२ ॥

प्रत्यक्षानुमानयोश्चाविलम्बितप्रतीतिरूपत्वात्प्रत्यक्षं बलीय इति। "निपातैर्य्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेचण्कच्चिद्यत्रयुक्तम्" ८।१।३०। इति सूत्रस्थकैयटोक्तिरप्यनुकूलास्तीति ॥ १६२ ॥

भक्षितेपि लशुने न व्याधिशान्तिरिति न्यायः ॥ १६३ ॥

यत्र कृतेपि चाऽनिष्टे कर्म्मणि नाऽभीष्टप्राप्तिस्तत्राऽस्य प्रवृत्तिरिति स्पष्टा ॥ १६३ ॥

रज्जुसर्प्पन्यायः ॥ १६४ ॥

यथा रज्जोरज्ञाततायास्सर्प्पात्मना भानं,ज्ञाततायास्तु स्वरू

पेण, तथा ब्रह्मणोऽनवबुद्धस्य सप्रपञ्चत्वेन, बुद्धस्य च निष्प्रपंचत्वेन भानं न मानांतरविरुद्धमित्यर्थः ॥ १६४ ॥

आभणकन्यायः ॥ १६५ ॥

आभणकं लौकिकोक्तिर्लोकप्रसिद्धकथनमिति यावत्। यथा वराटकाऽन्वेषणे प्रवृत्तश्चिंतामणिं लब्धवानिति वासिष्ठोक्तिरिति ॥ १६५ ॥

अन्ते या मतिस्सा गतिरिति न्यायः ॥ १६६ ॥

यथा—"यंयं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्। तन्तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥" इति श्रीभगवद्वाक्यानकूलोऽयं न्याय इति ॥ १६६ ॥

अज्ञा(जा)तपुत्रनामोत्कीर्त्तनन्यायः॥१६७॥

भाविसंज्ञया निर्देशोऽस्य प्रवृत्तिरिति। स्पष्टः ॥ १६७ ॥

ब्राह्मणश्रमणन्यायः ॥ १६८ ॥

ब्राह्मणलक्षणं हि—"नञ्" २। २। ६। इति सूत्रस्य। "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" ५। १। ११५। इति सूत्रस्य च महाभाष्ये प्रोक्तम्। तथाहि—"तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारकम्। तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः।"। अस्याऽर्थः कैयटाचार्य्यैरुक्तः। तथाहि—तप इति तपश्चान्द्रायणादि कर्म, श्रुतं वेदवेदाङ्गादीनामध्ययनम्, योनिर्ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जन्म। ब्राह्मणकारकमिति शेषषष्ठीसमासः। ब्राह्मण-

व्यपदेशस्यैतत्कारकम्, निमित्तमित्यर्थः । गुणसमुदायाभावेऽपि तदेकदेशे प्रयोगदर्शनादाह—तपः—श्रुताभ्यामिति । "पुंयोगादाख्यायाम्" ४ । १ । ४८ । इत्यत्रापि "त्रीणि यस्याऽवदातानि विद्या योनिश्च कर्म्म च । एतच्छिवे विजानीहि ब्राह्मणाऽग्र्यस्य लक्षणम् ॥" इति । एतेन केवलगुणकर्म्मपरां ब्राह्मणादिवर्णव्यवस्थां वदन्तः परास्ता इति । "चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म्मविभागशः" इति भगवद्गीतावाक्यस्य त्वयमर्थः—मया परमात्मना चतुर्णां वर्णानां हिताय यत्तच्चातुर्वर्ण्यम्, हितार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । गुणो द्रव्यादि कर्म्माग्निहोत्रादि, अनयोस्समाहारो गुणकर्म्म, समाहारत्वादेकवचनम् विभागशः साधारणाऽसाधारणभेदेन । सृष्टं रचितम् । यथा—जपदानादीनि कर्म्माणि तु चतुर्णामेव वर्णानां साधारणानि । वेदाऽध्ययनसंध्योपासनादीनि तु केवलं द्विजानामेवाऽसाधारणानि, शूद्रस्य तत्राऽनधिकारात् । द्विजेष्वपि बार्हस्पत्ये कर्म्मणि केवलं ब्राह्मणस्यैवाऽधिकारो न तु क्षत्रियवैश्ययोरिति । इत्थं राजसूयादियज्ञेषु केवलं क्षत्रियाणामेवाऽधिकारो नाऽन्येषाम् । तथैव वैश्यस्तोमादिषु वैश्यमंतरा न कस्याप्यधिकारः । त्रैवर्णिकसेवायां तु शूद्रस्यैवाधिकारोऽस्ति । इत्थञ्चाऽग्निहोत्रादिकर्म्मभेदेन तदङ्गीभूतद्रव्यदेवतादिगुणानामपि सुतरां भेद एवेति भावः । अत

१—अत्र च 'चतुर्वर्णादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम्' इति स्वार्थष्यञन्तादितार्थकयाति साध्विसाशयो भाति । अन्यथात्र सुधीभिरूहनीयमिति ।

एवं न महाभाष्यवाक्यविरोधो भगवद्गीतया सहेत्यलम्बहुना। श्रमणो बौद्धयतिः। यथा श्रमणस्याऽशास्त्रीयविधिना त्यक्तशिखासूत्रकक्षादेस्त्यक्तनित्यादिकर्म्मणश्चेदानीं ब्राह्मणत्वाभावेपि भूतपूर्व्वेण ब्राह्मणत्वेन निर्द्देशः, तथा शिवसारूप्यप्राप्तानामपि प्राक्तनया मानवसंज्ञया निर्द्देश इत्युदाहरणसङ्गतिरीति ॥ १६८ ॥

मूत्रशाटिकान्यायः ॥ १६९ ॥

अयं हि—"इग्यणस्सम्प्रसारणम्" १।१।४५। इति सूत्रस्थमहाभाष्येऽभिहितः। तद्यथा—"एवं तर्हि भाविनीयं सञ्ज्ञा विज्ञास्यते। तद्यथा—कश्चित्कञ्चित्तन्तुवायमाह—अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति। स पश्यति—यदि शाटको न वातव्यः। अथ वातव्यो न शाटकः। शाटको वातव्यश्चेति विप्रतिषिद्धम्। भाविनी खल्वस्य सञ्ज्ञाऽभिप्रेता। स मन्ये वातव्यो यस्मिन्नुते शाटक इत्येतद्भवतीति। एवमिहापि स यणः स्थाने यस्याभिनिर्वृत्तस्य सम्प्रसारणमित्येषा सञ्ज्ञा भविष्यति" इति। एवं हि यत्र भाविसञ्ज्ञया निर्द्देशस्तत्राऽयं प्रवर्त्तते। यथोक्तरीत्या सूत्राऽवस्थायां भाविन्या सञ्ज्ञया निर्द्देशस्तथा यथान्यरुद्रो वसेत्काश्यामित्यत्र दार्ष्टान्तिकेऽपि बोध्यम् ॥ १६९ ॥

जलानयनन्यायः ॥ १७० ॥

यथा जलमानीयतामित्युक्तेरचोदितमपि पात्रानयनं जलानयनेऽन्तर्भवतीति तथा प्रकृतेऽपि ॥ १७० ॥

अग्न्यानयनन्यायः ॥ १७१ ॥

अयं पूर्व्वसदृशः ॥ १७१ ॥

दण्डाऽपूपन्यायः ॥ १७२ ॥

यथा दण्डविद्धाऽपूपानां दण्डानयनादवश्यमानयनं, तथा युगनद्धवाहित्वादीति केचिदाहुः । वस्तुतस्तु–एकत्र स्थापितयोर्दण्डापूपयोर्य्यदापूपो नास्ति दण्डस्तु मूषकैर्भक्षितो वर्तते । तत्र यथा मूषकाणां दुष्करदण्डभक्षणासिद्धौ तत्सहचरिताऽपूपभक्षणमपि सिद्धयतीति तथा–"मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः । स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः॥" इति स्मृतौस्थावरग्रहणान्निबन्धद्विपदयोर्दण्डापूपन्यायाद्दानादिनिषेधसिद्धिरिति ॥ १७२ ॥

प्रदीपन्यायः ॥ १७३ ॥

अयं न्यायः यत्राऽन्योन्यविरुद्धानामपि संभूयैककार्य्यकारित्वं तत्र सञ्चरतीति । यथा हि वर्तितैले चाग्निविरोधिनी, वर्तितैलाऽग्नयः सर्व्वे परस्परं विरोधिनः संभूयैकं प्रकाशलक्षणं कार्य्यं कुर्वन्ति, तथा सत्त्वरजस्तमांसि परस्परं विरुद्धान्यपि सम्भूयैकं देहादिकं प्रवृत्त्यादिकं च कार्य्यं जनयन्तीति ॥ १७३ ॥

कष्टं कर्मेति न्यायः ॥ १७४ ॥

कर्म्मणो दुःखहेतुत्वं ह्यनुभवसिद्धमिति भावः।"कर्म्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्म्मणः।अकर्म्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्म्मणो गतिः॥"इति भगवद्गीतानुकूलोयं न्यायः१७४॥

भामतीन्यायः ॥ १७५ ॥

यथा एकेनैव नाम्ना भामती स्त्री रूपयौवनादिसम्पन्ना धवं सुखाकरोति, दुःखाकरोति च सपत्नीः, मोहयति च नरान्तरम्, तथा प्रकृतेपि ॥ १७५ ॥

वह्निन्यायः ॥ १७६ ॥

यथा ह्येकस्याग्नेर्दाहकत्वं पाचकत्वं प्रकाशकत्वम्, तथा प्रकृतेपि ॥ १७६ ॥

कूर्म्माङ्गन्यायः ॥ १७७ ॥

यथा कूर्म्मदेहे तदिच्छया तदङ्गानि निस्सरन्ति लीयन्ते च तत्रैव, एवं यस्येच्छावशात्स्वोपाध्यज्ञानकार्य्यजातस्य स्वोपाधौ सङ्कोचविकाशकारित्वमेवं विवक्षाविषयेस्य प्रवृत्तिः । "यथा संहरते चायं कूर्म्मोङ्गानीव सर्व्वशः" इति भगवद्गीता ॥ १७७ ॥

भ्वादिन्यायः ॥ १७८ ॥

यथा–भूश्च भूश्च भुवौ, आदिश्च आदिश्च आदी, भुवौ आदी यस्य स भ्वादिः । अत्रैको भूशब्दः स्वरूपपरो द्वितीयः क्रियापरः । एक आदिशब्दो व्यवस्थावाची द्वितीयः प्रकारवाची । उक्तञ्च–"सामीप्ये च व्यवस्थायां प्रकारेऽवयवे तथा । चतुर्ष्वर्थेषु विद्वांस आदिशब्दं प्रचक्षते" । उक्तञ्च–"भूवादयो धातवः" १ । ३ । १ । इति सूत्रमहाभाष्ये–"अयमादिशब्दोऽ–

स्त्येव व्यवस्थायां वर्त्तते । तद्यथा—देवदत्तादीन्समुपविष्टा-
नाह देवदत्तादय आनीयन्तामिति, त उत्थाप्यानीयन्ते ।
अस्ति प्रकारे वर्त्तते । तद्यथा—देवदत्तादय आढ्या अभि-
रूपा दर्शनीयाः पक्षवन्तः । देवदत्तप्रकारा इति गम्यते ।"
यथा'भू—सत्तायाम्'इत्यादिधातुर्हि निजनानार्थोपसर्गप्रत्य-
यरूपोपाधिभेदेन नानात्वं भजति, तद्यथा-भवतीत्यत्र
"सत्ताया मंगले वृद्धौ निवासे व्याप्तिसम्पदोः। अभिव्याप्तौ
च शक्तौ च प्रादूर्भावे गतौ च भूः॥"इत्युक्तार्थभेदेन प्रभावा-
नुभावपरीभवपरिभवेत्यादावुपसर्गभेदेन भवनं भूयते
भवितेत्यादौ प्रत्ययभेदेन चार्थभेदः प्रतीयते, तथैकमेव ब्रह्म
उपाधिभेदेन नानेवावभासत इति ॥ १७८ ॥

अन्धपङ्गुन्यायः ॥ १७९ ॥

यथा कश्चिच्चक्षुष्मान्पुमान्पङ्गुरन्यमन्धनरमाश्रित्य प्रव-
र्त्तयति किञ्चित्फलमुद्दिश्य,तथा चेतनः पुरुषः स्वयमप्रवर्त्त-
मानः प्रवृत्तिशक्तिमदचेतनं प्रधानं प्रवर्त्तयतीति साङ्ख्याः
उक्तञ्च—"पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतस्सर्ग इति॥:"॥१७९॥

लोहचुम्बकन्यायः ॥ १८० ॥

यथा चुम्बकमणिर्निष्क्रियोऽपि सन्निधिमात्रेण स्वयम-
प्रवर्त्तमानोऽपि लोहमाकृष्य प्रवर्त्तयति, तत्क्रियाहेतुश्च
भवति, तथा पुरुषः प्रधानं प्रवर्त्तयतीति साङ्ख्याः । अयं
न्यायो ब्रह्मवादिमतेऽपि प्रवर्त्तते । तथा हि—ननु परमात्मनो

निरवयवस्य निष्क्रियस्य कर्त्तृत्वकारयितृत्वयोरसम्भवे "सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा, एष एव साधु कर्म्म कारयति, एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः" इत्यादिश्रुतीनामात्मनः कर्त्तृत्वकारयितृत्वप्रतिपादिकानामप्रामाण्यं स्यादिति चेन्न, सन्निधिमात्रेणात्मनस्तथात्वसम्भवात्। यथा सूर्य्यसान्निध्यात्तमोनिवृत्तौ सत्यां तन्निवृत्तिं सूर्य्यः करोतीत्युपचर्य्यते, यथा च चुम्बकसान्निध्यादयसि, चलति सति तच्चलनं चुम्बकमयश्चालयतीति चुम्बके उपचर्य्यते, तथात्मसान्निध्यात्प्रकृतौ विजृम्भमाणायां तद्विजृम्भणं सर्वाधिपत्यं परमात्मन्युपचर्य्यतेऽविकारिण्येव, तथैवात्मसान्निध्याद्बुद्ध्यादेः प्रवृत्तौ सत्यां बुद्ध्यादीनात्मा प्रवर्त्तयतीति तत्प्रवृत्तिरात्मन्यविक्रिय एवोपचर्य्यते "परमात्मा करोति कारयतीति ध्यायतीव लेलायतीव" इति श्रुतेः । आत्मन एवंविधकर्त्तृत्वकारयितृत्वयोस्सम्भवात् । तमिममर्थमादाय प्राणिनामास्वातन्त्र्यसिद्ध्यै परमात्मनः कर्त्तृत्वं कारयितृत्वञ्च श्रुतयो वदन्ति । अनयोक्तरीत्या परमात्मनः सृष्ट्यादिक्रियाप्रतिपादिकानामेतासाञ्च श्रुतीनां प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा "निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्" इति, "न तदश्नाति किञ्चन । न तदश्नाति कश्चन" इत्यादिश्रुतीनामात्मनो निर्विकारत्वप्रतिपादिकानां व्याकोपस्स्यात् । यत एवं परमात्मनो निष्क्रियत्वं बहुश्रुतिप्रमाणकम्, तत आत्मा किञ्चिन्न करोति न कारयतीति सिद्धम् ॥ १८० ॥

तुष्यतुदुर्जनन्यायः ॥ १८१ ॥

स्पष्टः। यत्र प्रतिज्ञायुक्तपक्षं दुष्टमपि वादिना प्रौढवादेनाङ्गीकृत्वापि दूषणान्तरं दीयतेतत्रास्य प्रवृत्तिः ॥१८१॥

युगपदेव विशेष्ये विशेषणं तत्रैव च विशेषणान्तरमिति न्यायः ॥ १८२ ॥

यथा—"तरति शोकमात्मविद्" इत्यादौ प्राचीनतार्किकमतमाश्रित्याऽखिलपदार्थस्मरणात्प्रकृतन्यायेन सर्वपदार्थानामन्योन्यं क्रियाकर्म्मभावेनान्वयरूपः शाब्दबोधो भवतीति संक्षेपः ॥ १८२ ॥

खलेकपोतन्यायः ॥ १८३ ॥

उक्तञ्च—"वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत्पतन्ति। तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्ति ॥" इति न्यायः। अत्र वृद्धयुवशिशुभिः कपोतैश्चिरतराचिरसन्निहितकालोक्तानां पदार्थानां साम्यं बोध्यमिति संक्षेपः। यत्र पदार्थानां युगपदन्वयस्तत्रास्य प्रवृत्तिरिति। एवञ्च श्लोकादौ पदविभागे क्रियमाणे शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धस्यापलापापत्तिः, वर्णानां पौर्वापर्यस्य पदविभागात्प्रागिवोत्तरत्रापि समत्वात्। अपि च—घटमानय देवदत्तेत्यादौ यदि प्रथमक्षणे घटपदस्मरणं द्वितीयादिक्षणे आनयनादिस्मरणं तदा ततीयादिक्षणे पूर्वस्मरणस्य नाशाच्छाब्दबोधानुपपत्तिरतद्वस्थैव। अतो युगपत्तेषां स्मरणमित्यभ्युपेयं प्रकृतन्यायत इति वादसुधाकरः॥१८३॥

विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति न्यायः ॥१८४॥

यथा—अनेनस्वार्थः काङ्क्षितो योग्यश्च स्वार्थोपस्थिति विषयो भवति, तेन तेनैवान्वितः स्वार्थः पदैः प्रथममनुभाव्यतेऽनन्तरञ्च महावाक्यार्थबोध इति नवनैयायिकमतमाश्रित्य शाब्दबोधोऽङ्गीक्रियत इति संक्षेपः ॥ १८४ ॥

राजपुरप्रवेशन्यायः ॥ १८५ ॥

यथात्र क्रमेणैव बहूनां पुरुषाणां प्रवेशो भवति न युगपत्, तथा—यथा विशृङ्खलतया राजपुरप्रवेशे राजपुररक्षकैस्ताडनादिकं क्रियते, भिया श्रेणीभूततया तत्पुरप्रवेशः, एवं सुशृङ्खलतया यत्र कार्यकारणस्य विवक्षा तत्रास्य प्रवृत्तिः ॥ १८५ ॥

सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवदिति न्यायः ॥१८६॥

यथा नीलो घट इत्यत्र घटस्य नीलता नीले घटे सम्भवति, पीतादिघटे व्यभिचरत्यतो घटस्य नील इति विशेषणमर्थवदिति तथान्यत्रापि बोध्यम् ॥ १८६ ॥

नाज्ञातविशेषणविशिष्टबुद्धिर्विशेषणमुपसङ्क्रामतीति न्यायः ॥ १८७ ॥

यथा—विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वान्न तदन्तरेण तत्सिद्धिर्न हि दण्डज्ञानं विना दण्डीति ज्ञानं

सम्भवति, न चाऽज्ञातविशेषणं तद्विशेष्यं वशीकरोतीति तदर्थः ॥ १८७ ॥

त्यजेदेकं कुलस्यार्थं इति न्यायः ॥ १८८ ॥

यत्रोभयकोटिकसंशये ह्येकत्र बह्वर्थहानिर्द्वितीयस्वीकारे त्वेकार्थहानिस्तत्र द्वितीयः पक्षः स्वीकार्य्य इति भावः ॥ १८८ ॥

अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वमिति न्यायः ॥ १८९ ॥

अयमपि पूर्वसदृशः ॥ १८९ ॥

अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थो गम्यत इति न्यायः ॥ १९० ॥

एतन्न्यायमूलकमेव वक्ष्यमाणन्यायपञ्चकम् । अयं न्यायः " द्विर्वचनेऽचि " १ । १ । ५९ । इति सूत्रमहाभाभाष्येऽभिहित इति ॥ १९० ॥

विषं मृत्युरिति न्यायः ॥ १९१ ॥

मृत्योर्निमित्तमिति गम्यते ॥ १९१ ॥

लाङ्गलं जीवनमिति न्यायः ॥ १९२ ॥

लाङ्गलं हलं जीवनस्य निमित्तमिति गम्यते ॥ १९२ ॥

आयुर्घृतमिति न्यायः ॥ १९३ ॥

आयुषो निमित्तमिति गम्यते ॥ १९३ ॥

दधित्रापुषं प्रत्यक्षो ज्वर इति न्यायः ॥१९४॥

ज्वरनिमित्तमिति गम्यते । 'त्रपु पिच्चटं रङ्गवङ्गे' इति, "जतुत्रपुविकारे तु जातुषं त्रापुषं त्रिषु". इति चामरः । "त्रपुजतुनोः षुक्" ।४।३।१३८। इत्यण् षुगागमश्च । त्रपुणो विकारस्त्रापुषमिति ॥ १९४ ॥

नड्वलोदकं पादरोग इति न्यायः ॥ १९५ ॥

पादरोगनिनित्तमिति गम्यते । नडास्सन्त्यस्मिन्स नड्वलः । 'नड्वान्नड्वल इत्यपि' इत्यमरः । नडस्तृणभेदस्तद्युक्तमुदकं नड्वलोदकम् "कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्" ।४।२।८७। इति ड्मतुप् ॥ १९५ ॥

अशोकवनिकान्यायः ॥ १९६ ॥

अयमेकस्मिन्साध्येऽनेकेषु साधनेषु सत्स्वप्यादावेकस्मिन्प्रयुक्ते सति साध्यसिद्धावन्यप्रयोगेऽर्थाभावात्तत्स्वयमेव निवर्त्तते, पूर्वं कस्यचित्प्रयोगे चेच्छैव नियामिकेति विवक्षायां प्रवर्त्तते। यथा—रावणो लङ्कायां सीतां नीत्वा राक्षसीभ्य आज्ञप्तवान्—अशोकवनिकायामियं स्थाप्येति। ताश्च तत्र बह्वयस्सन्ति। तत्रैकस्यां स्थीयते चेत्तावतैव तदाज्ञायाः परिपालितत्वात्सर्वत्र स्थापयितुमशक्यत्वाच्चान्यत्र स्थापनं स्वयमेव निवर्त्तते ॥ केचित्तु—यथा रावणेन सीता नीता चेदशोकवनिकायामेवेति नियामिकैव, कुतः स्थापिता नान्यत्रेत्यत्र रावणेच्छैव नियामिकेति, तावतैव तदवस्थानसिद्धेः सर्वत्र स्थापनासम्भवाच्चान्यत्र स्थापनं स्वयमेव

निवर्त्तत इति न्यायार्थमाहुः । सर्वथापि प्रकृतन्यायोदाहरणसङ्गतेर्न क्षतिरिति ॥ १९६ ॥

स्थालीपुलाकन्यायः ॥ १९७ ॥

पुलाकस्तु—"स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये सङ्क्षेपे भक्तसिक्थके" इत्यमरात्तुच्छधान्ये तण्डुलशून्ये धान्ये, संक्षेपेऽविस्तारे, भक्तसिक्थके अन्नावयव इत्यर्थके भवति । यथा प्रज्वलितचुल्ल्यधिरोहितस्थाल्यन्तर्गतेष्वेकस्मिन्पक्के निश्चिते सर्व्वे पुलाका निश्चीयन्ते, तद्वत्प्रकृतेऽपि । यथा वा पाचकः स्थालीपुलाकस्यैकस्य पक्वताज्ञानेन सर्व्वस्याप्यन्यस्य पक्वतां विजानाति, तथा ब्रह्मविद्यतिः स्वमुक्त्या सर्व्वान्मुक्तानेव विजानाति, न तु स्वमात्रमिति शङ्करानन्दस्वामी ॥ १९७ ॥

सूचीकटाहन्यायः ॥ १९८ ॥

यथा लोहकारम्प्रति पूर्वं कश्चित्कटाहोत्पादनार्थी ह्यागतः, पश्चात्सूच्युत्पादनार्थी प्राप्तः, तत्र लोहकारः प्रथमं कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तमपि कटाहं बहुकालसाध्यत्वात्तत्परित्यज्य पश्चात्कर्त्तव्यतया प्राप्तामपि स्वल्पकालसाध्यां सूचीं प्रथममुत्पादयति, तथानेकेषु पदेषु वाक्येषु व्याख्येयेषु प्रथमपठितमपि बृहद्वाक्यं परित्यज्य मध्ये चान्ते वा पठितं स्वल्पं वक्तव्यं व्याख्यायते ह्येवं प्रकृतान्तरेऽपि बोध्यम् ॥ १९८ ॥

यथासङ्ख्यन्यायः ॥ १९९ ॥

अयम् "यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्" १ । ३ । १० । इति पाणिनीयसूत्रप्रसिद्धः । यथा "टाङसिङसामिना-

रस्याः" ७ । १ । १२ । इत्यादिषु पाणिनीयसूत्रेषु टाङसिङसादीनुद्दिश्येनात्स्यप्रभृतयो विधीयन्ते यथाक्रमं प्रथमः प्रथमेन द्वितीयो द्वितीयेनेत्यन्वयं प्राप्नुवन्तीति, एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥ १९९ ॥

अब्भक्षन्यायः ॥ २०० ॥

यथा—अब्भक्षोऽयं द्विज इत्युक्तिरब्भक्षस्यान्नादिभक्षकेऽपि सत्त्वादस्मिंस्तदितरभक्षणनिषेधे पर्य्यवस्यतीति।२००

वायुभक्षणन्यायः ॥ २०१ ॥

अयमपि पूर्वसदृशः ॥ २०१ ॥

कुम्भीधान्यन्यायः ॥ २०२ ॥

कुम्भी उखा, रन्धनस्थालीति यावत् । यथा कुम्भीधान्याय विप्रायेयं धेनुर्देयेत्यत्र विशेषणसाफल्याय कुम्भ्यामेव धान्यं यस्येति विगृह्यते, तथा "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" इत्यत्रौपनिषदमित्युपनिषन्मात्रैकगम्यमिति विगृह्यताम्, अन्यथा विपुलधान्यवतामपि सर्वेषां विप्राणां कुम्भीधान्यसम्भवेन कुम्भीधान्यायेति विशेषणवैयर्थ्यवज्जीवतदुपाध्यादेरप्यौपनिषदबोधविषयत्वसम्भवेन विशेषणवैयर्थ्यापातात् । अयञ्च-"चुटू" १ । ३ । ७ । इति सूत्रमहाभाष्येऽप्यभिहितः। तथाहि—"कुम्भीधान्यः श्रोत्रिय इत्युच्यते । यस्य कुम्भ्यामेव धान्यं स कुम्भीधान्यः। यस्य पुनः कुम्भ्याञ्चान्यत्र च धान्यं नाऽसौ कुम्भीधान्यः । नायमिद्विधिः कुम्भीधान्यन्यायेन शक्यो विज्ञातुम्" इत्यादि ॥ २०२ ॥

ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायः ॥ २०३ ॥

अयं यत्र सामान्यवाचकं सहप्रयुक्तविशेषवाचकपदवत्त्वात्तदर्थाऽन्यपरतया नीयते तत्र प्रवर्त्तते । यथा—ब्राह्मणा भोज्यन्तामित्यत्र परिव्राजकानामपि ब्राह्मणत्वाद्ब्राह्मणपदं परिव्राजकेतरब्राह्मणपरमिति ॥ २०३ ॥

ब्राह्मणवसिष्ठन्यायः ॥ २०४ ॥

यथा—ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽप्यायात इत्यत्र प्रथमवाक्येनैव ब्राह्मणत्वेन रूपेण वसिष्ठस्याप्यागमनस्य सिद्धौ यद्वसिष्ठोऽप्यायात इति वाक्यान्तरं प्रयुज्यते, तत्पूर्ववाक्यघटकब्राह्मणपदोपात्तवसिष्ठेतरयावद्व्यावृत्तधर्म्मविशेषबोधनपरतया पर्य्यवस्यतीति । अस्योदाहरणानि यथा महाभाष्ये "हलन्त्यम्" १ । ३ । ३ । इति सूत्रे व्यवसितान्त्यं हलित्संज्ञं भवतीति वक्तव्यमिति वार्त्तिकस्थव्यवसितपदं व्याख्यातम् "के पुनर्व्यवसिताः—धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाः" इति । अत्र प्रातिपदिकपदेनैव प्रातिपदिकत्वेन रूपेण निपातानामपि सङ्ग्रहे सिद्धे प्रकृतन्यायेन निपातपदोपादानमिति शेखरकारादयः । २—यथा वा "उपदेशेऽजनुनासिक इत्"१।३।४।इत्यत्रोपदेशपदार्थप्रतिपादिका प्राचीनवैयाकरणकारिका—"धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम्।आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्त्तिताः॥" इत्यत्रापि सूत्रोपादानेन गणोपादानेन चोणादिलिङ्गानुशासनधातूनां लाभे सिद्धे तदुपादानं प्रकृतन्यायेनेति । ३—

यथा वा दायभागप्रकरणे याज्ञवल्क्यवचनम्—“ भूर्या पितामहोपात्ता निबन्धो द्रव्यमेव वा । तत्र स्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैव हि॥” इत्यत्रापि द्रव्यपदेनैव भूनिबन्धयोर्लाभे तदुपादानं प्रकृतन्यायानुगतमिति । ४–यथा सांख्यकारिका–“अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योन्यश्च पञ्चधा भवति । मानुष्यश्चैकविधस्समासतो भौतिकस्सर्गः ॥ ”। अस्या अर्थः—अष्टविधो दैवसर्गः—ब्राह्मः, प्राजापत्यः, ऐन्द्रः, पैत्रः, गान्धर्वः, याक्षः, राक्षसः, पैशाच इत्यष्टविधो दैवसर्गः । तैर्य्यग्योन्यश्च पञ्चधा भवति—पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरा इति । अत्रापि पशुभ्यो मृगाणां पृथङ्निर्देशः प्रकृतन्यायेन चरितार्थ इति संक्षेपोऽत्राऽन्यत्र विस्तर इति ॥ २०४ ॥

गोबलीवर्दन्यायः ॥ २०५ ॥

“ उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः । अनड्वान्सौरभेयो गौः ” इत्यभिधानाद्गामानय बलीवर्दञ्चानयेत्यत्र गोपदेनैव बलीवर्दबोधसिद्धौ बलीवर्दपदं दुर्दम्यत्वज्ञापनपरत्वेन सफलमिति । यद्यप्ययं न्यायः पूर्वन्यायसमानार्थकप्रायोऽस्ति, तथापि ह्येतावांस्तु विशेषः—यत्र विशेषणोपात्तस्य प्राशस्त्यमभिप्रेतं तत्र पूर्वन्यायप्रवृत्तिः, यत्र तन्नास्ति किन्तु प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिनिबन्धनं भवेत्तत्राऽयं प्रवर्त्तते । गोपदस्य हि स्त्रीव्यक्तौ प्रसिद्धिरप्रसिद्धिः पुंव्यक्ताविति ॥ २०५ ॥

करिबृंहितन्यायः ॥ २०६ ॥

अयं विशिष्टवाचकपदानां सति पृथग्विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपरतया प्रवर्त्तते। यथा—'बृंहितं करिगर्जितम्' इति कोशाद्विशिष्टवाचकस्य बृंहितपदस्य—'तत्र स द्विरदबृंहितशङ्की' इत्यादौ विशेषणवाचि द्विरदपदसमवधानाद्यथा गर्जितरूपविशेष्यमात्रपरत्वमिति। यथा च—"उद्दामदानद्विपबृंहितैः शतैर्ह्रितान्तमुत्तुङ्गतुरङ्गहेषितैः। चलध्वजस्यन्दननेमिनिस्वनैरभून्निरुच्छ्वासमथाकुलं नभः॥" इति। यथा वा—'स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः' इत्यत्रापि कीचकपदस्य—"कीचका वेणवस्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः" इत्यभिधानाद्विशिष्टवाचकत्वेऽपि तथा विशेष्यमात्रपरत्वमिति। यथा वा—सूर्य्यसिद्धान्ते स्पष्टाधिकारे—"दक्षिणोत्तरतोऽप्येवं यातो राहुः स्वरंहसा। विक्षिपत्येष विक्षेपं चन्द्रादीनामपक्रमात्॥ विक्षेपं विक्षेपणम्, स्वरंहसात्मवेगेन विक्षिपति। अत्र विशिष्टवाचकत्वेऽपि विशेषमात्रपरत्वमिति बोध्यम्॥२०६॥

करकङ्कणन्यायः ॥ २०७ ॥

तथा—'कङ्कणं करभूषणम्' इति कोशात्कङ्कणशब्दस्य करभूषणवाचित्वेऽपि तत्पूर्वकरशब्दप्रयोगे यथा प्रयोगकाले तस्य करसम्बन्धिता द्योत्यते, एवमन्यस्याऽपि तत्काले तत्सम्बन्धद्योतनार्थं यत्र प्रयोगस्तत्रास्य वृत्तिः ॥ २०७ ॥

गजघटान्यायः ॥ २०८ ॥

'करिणां घटना घटा' इति कोशात्तथा पूर्ववत् । यथा—'मदान्धसिन्धुरघटा', यथा च—"यत्रैषा मेघनीला चलति गजघटा राक्षसस्तत्र यायादेतत्पारिप्लवाम्भःप्लुति-तुरगबलं धार्य्यतां राक्षसेन। पत्तीनां राक्षसोऽन्तं नयतु बल-मिति प्रेषयन्मह्यमाज्ञामज्ञासीत्स्नेहयोगात्स्थितमिह नगरे राक्षसानां सहस्रम् ॥" इति मुद्राराक्षसनाटके २ अंके॥२०८॥

नीलेन्दीवरन्यायः ॥ २०९ ॥

'इन्दीवरञ्च नीलेऽस्मिन्' इति कोशात्तथा पूर्व्व वत्। यथा—'नीलेन्दीवरलोचना' मष्टिव्याकरणमङ्गलाच-रणमिति। "नीलेन्दीवरशंकया नयनयोर्बन्धूकबुद्ध्याऽधरे पाणौ पद्मधिया मधूककुसुमभ्रान्त्या तथा गण्डयोः लीयन्ते कबरीषु बान्धवजनव्यामोहजातस्पृहा दुर्वारा मधुपाः कियन्ति तरुणि स्थानानि रक्षिष्यसि॥" इति ॥२०९॥

चन्द्रज्योत्स्नान्यायः ॥ २१० ॥

'चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना' इति कोशात्तथा पूर्व्व-वत्। यथा—"चन्द्रज्योत्स्नाशरदि पुलिने सैकतेऽस्मिन्स-रय्वा वादद्यूतं चिरतरमभूत्सिद्धयूनोः कयोश्चित् । एको वक्ति प्रथमनिहतं कैटभं कंसमन्यस्स त्वं तत्त्वं कथय भग-वन्को हतस्तत्र पूर्व्वम् ॥" इति ॥ २१० ॥

पर्वताधित्यकान्यायः ॥ २११ ॥

यथा—" अधित्यकायामिव धातुमय्यां लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् " इति ॥ २११ ॥

पर्वतोपत्यकान्यायः ॥ २१२ ॥

" उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका " इति कोशात्तथा पूर्व्ववत् ॥ २१२ ॥

वाजिमन्दुरान्यायः ॥ २१३ ॥

' वाजिशाला तु मन्दुरा ' इति कोशात्तथा पूर्ववत् ॥ २१३ ॥

मृगवागुरान्यायः ॥ २१४ ॥

'वागुरा मृगबन्धनी' इति कोशात्तथा पूर्ववत् ॥ २१४ ॥

अश्वभृत्यन्यायः ॥ २१५ ॥

कस्यायमश्वो यस्यायं भृत्यः, कस्यायं भृत्यो यस्यायमश्व इत्यत्र यथा न वस्तुनिर्णयः, तथा प्रकृतेऽपि ॥ २१५ ॥

बीजवृक्षन्यायः ॥ २१६ ॥

यथा बीजाद्वृक्षो भवति, वृक्षाद्बीजमिति ॥ २१६ ॥

बीजांकुरन्यायः ॥ २१७ ॥

'अंकुरोऽभिनवोद्भिदि' इत्यमरः। बीजं विना नांकुरो जायते,अङ्कुरं विना च न बीजोत्पत्तिरिति,एवं यत्र परस्परकार्य्यकारणभावस्तत्रायं न्यायः प्रवर्त्तते।तथा च बीजजातीयं प्रत्यङ्कुरजातीयम् ,अंकुरजातीयञ्च प्रति बीजजातीयं कारणम्। अतो बीजाङ्कुरप्रवाहाऽनादितया च यद्बीजम्प्रति यदङ्कुरस्य कारणत्वं तदङ्कुरम्प्रति तद्बीजस्य न कारणत्वमतो नान्यो-

न्याश्रयः। एष च प्रमाणकत्वाद्गृह्यते, यत्र च न प्रमाणकत्वं तत्र नाऽनादित्वकल्पनेति।प्रामाणिकप्रवाहस्यैवाऽनादित्वकल्पना नान्यस्येति सिद्धान्तात्सूचितश्च तथा, च शारीरकभाष्ये यथा—" तत्कृतधर्म्माधर्म्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेन्न, शरीरसम्बन्धस्यासिद्धत्वाद्धर्म्माधर्म्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः, शरीरसम्बन्धस्य धर्म्माधर्म्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादन्धपरम्परैवेषा कल्पना " इति । आत्मनः शरीरसम्बन्धे जाते धर्म्माधर्म्मोत्पत्तिः, तस्याश्च सत्यां सम्बन्धरूपजन्मेत्यन्योन्याश्रयादेकस्यासिद्ध्या द्वितीयस्यासिद्धिः स्यादिति परिहरति—नेत्यादिना। न त्वेतद्देहजन्यधर्म्माधर्म्मकर्म्मण एतद्देहसम्बन्धहेतुत्वे स्यादन्योन्याश्रयः। पूर्व्वदेहकर्म्मण एतद्देहसम्बन्धोत्पत्तिः, पूर्व्वदेहश्च तत्पूर्व्वदेहकर्मणस्तद्देहसम्बन्धोत्पत्तिः।तत्पूर्वदेहकृतकर्म्मण इति बीजाङ्कुरवदनादित्वान्नायं दोष इत्यत आह—अन्धेति। अप्रामाणिकीत्यर्थः। न हि बीजादङ्कुरस्ततो बीजान्तरश्च यथा प्रत्यक्षेण गृह्यते, तथात्मनो देहसम्बन्धः पूर्व्वकर्म्मकृतः प्रत्यक्षो, नाप्यास्ते कश्चिदागमः प्रत्युता असङ्गो हि " इत्यादिश्रुतिः सर्वकर्तृत्वं वारयतीति भाव इति आनन्दगिरिः ॥ २१७ ॥

अण्डकुक्कुटीन्यायः ॥ २१८ ॥

स्पष्टार्थः पूववत् ॥ २१८ ॥

नौनाविकन्यायः ॥ २१९ ॥

यथा—यत्रोद्वाह्योद्वाहकभावस्तत्रायं प्रवर्त्तते। न चेट्-शस्थलेऽन्योन्याश्रयदोषोऽवतरतीति ॥ २१९ ॥

न हि सुशिक्षितोऽपि बटुः स्वस्कन्धमारोढुं पटुरिति न्यायः ॥ २२० ॥

आत्माश्रयस्य दोषत्वविवक्षायां स्पष्टोयम् ॥ २२० ॥

न हि सुतीक्ष्णाऽप्यसिधारा स्वयं छेत्तु-माहितव्यापारेति न्यायः ॥ २२१ ॥

अयं कर्त्तारं विना करणस्य कार्य्याक्षमत्वविवक्षायां प्रवर्त्तते ॥ २२१ ॥

तक्रकौण्डिन्यन्यायः ॥ २२२ ॥

अयं सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाध एव प्रवर्त्तते। यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यत्र काण्डिन्यस्याऽपि ब्राह्मणत्वात् ॥ २२२ ॥

येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवतीति न्यायः ॥ २२३ ॥

प्राप्तमिति भावे क्तः, येन नाप्राप्ते इत्यस्य यत्कर्त्तृकावश्यंप्राप्तावित्यर्थः, नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थदार्ढ्यबोधकत्वात् । अयं हि—विशेषशास्त्रोद्देश्यविशेषधर्म्मावच्छिन्नवृत्तिसामान्यधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यकशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधो यत्र तत्र प्रवर्त्तते। सामान्यशास्त्रस्याप्राप्तियोगोऽचारितार्थ्यं हि विशेषशास्त्रस्य बाधकत्वे बीजमिति। बहुव्यापकं सामा-

न्यम् । अल्पव्यापको विशेषः । एतदुदाहरणं यथा–"होढः" ८।२।३१। इति शास्त्रस्य "दादेर्धातोर्घः" ८।२।३२। इति । अत्र विशेषशास्त्रोद्देश्यतावच्छेदकझल्परत्वपदान्तत्वान्यतरविशिष्टदादिधात्ववयवत्वविशिष्टहत्वम्, तदवच्छिन्नवृत्तिर्यस्सामान्यधर्म्मस्तादृशहत्वं, तदवच्छिन्नोद्देश्यकस्य होढ इत्यस्य दादेर्धातोरित्यनेन बाध इति । तथा च–ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविषाामित्यत्र भोजनकर्तृकाऽवश्यंप्राप्तौ परिवेषणविधेरारब्धत्वात्तेन सामान्यशास्त्रस्य प्राप्तियोग्ये शूद्रादावचरितार्थेन विशेषविधिना स्वोद्देश्यमाठरत्वादिविशेषधर्म्मावच्छिन्नब्राह्मणत्वलक्षणसामान्यधर्म्मावच्छिन्नोद्देश्यकस्य ब्राह्मणा भोज्यन्तामिति शास्त्रस्य बाध इति । तथा च–"न हिंस्यात्सर्वा भूतानि" इति हिंसानिषेधकर्तकावश्यंप्राप्तौ "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्याद्यग्नीषोमीयादिपश्वालम्भनविधेरारब्धत्वात्तेन सामान्यशास्त्रप्राप्तियोग्ये पुरोडाशादावचरितार्थेन विशेषविधिना स्वोद्देश्याग्नीषोमीयत्वादिविशेषधर्म्मावच्छिन्नवृत्तिभूतत्वलक्षणसामान्यधर्म्मोद्देश्यकस्य न हिंस्यादिति शास्त्रस्य बाध इति । एवं वाजपेये–सुराग्रहादिष्वपि द्रष्टव्यम् "न सुरां पिबेत्" इत्यादिनिषेधस्य विहितेतरविषयत्वात् । तथा च "वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्" इत्यत्रापि ज्ञेयमिति । तथा च–"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति श्रुत्या बोधितस्य भूतेषु साक्षाद्ब्रह्मकार्य्यत्वस्य "एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूत

आकाशाद्वायुः" इत्यादिविशेषश्रुत्या बाध इति। तक्रेति न्यायः, येन नाप्राप्तेति न्यायश्च। अनयोरुभयोर्न्याययोरेकविषयत्वमत एवं तक्रकौण्डिन्यन्यायोऽपि तदप्राप्तियोग्येऽचरितार्थविषये विधेयविषय एवेति परिभाषेन्दुशेखरेऽभिहितमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ २२३ ॥

असिद्धम्बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायः ॥ २२४ ॥

अयं शास्त्रे लोके च प्रवर्त्तते। तथा च—"अचः परस्मिन्पूर्वविधौ" १।१।५७। इति सूत्रमहाभाष्ये—"प्रत्यङ्गवर्त्ती लोको लक्ष्यते। तद्यथा—मनुष्योऽयं प्रातरुत्थाय शरीरकार्य्याणि करोति ततस्सुहृदां ततस्सम्बन्धिनाम्" इत्यादिशास्त्रीयोदाहरणानि ततोऽवसेयानि। विस्तरभिया नेह प्रपञ्चितानि। तत्रास्यार्थस्तु—अन्तर्म्मध्ये बहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्येऽन्तर्भूतानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गम्। एवं तदीयनिमित्तसमुदायाद्बहिर्भूताङ्गकं बहिरङ्गमिति। शास्त्रेति लोकोपलक्षकमिति ज्ञेयम् ॥ २२४ ॥

बिल्वविभजनन्यायः ॥ २२५ ॥

अनवबुद्धार्थे प्रवृत्तिरशक्येति यत्र विवक्षा तत्रायं प्रवर्त्तत इति ॥ २२५ ॥

स्थावरजङ्गमविषन्यायः ॥ २२६ ॥

यथा रजतादिज्ञानतद्बाधज्ञानयोः सर्पवत्सनाभादिरूपजङ्गमस्थावरविषयोश्चेतरेण पूर्वबाधः प्रसिद्धः, तथा प्रकृतेऽपि ॥ २२६ ॥

कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति न्यायः ॥ २२७ ॥

अस्य न्यायस्य तु—"प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः" । इति गौतमीयसूत्रान्तर्गतमधिगम इति पदमुदाहरणं बोध्यमिति संक्षेपः । विस्तरेण तु तत्रैव बोध्यम् ॥ २२७ ॥

वीचितरङ्गन्यायः ॥ २२८ ॥

तद्यथा-यद्यपि वीचितरङ्गशब्दौ पर्य्यायौ, 'भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिः' इति कोशात्, तथापि वीचेस्स्वल्पतरङ्गस्येव तरङ्गो यत्र वीचितो यथोत्तरोत्तरं तरङ्गजननं वाय्वादिसंयुक्ताद्ध्रदादेर्वीचिर्जायते, तद्भावापन्नाच्च तस्मात्तरङ्गान्तरम्, तस्मात्तद्भावापन्नाच्च तरङ्गान्तरम्, एवं स्वजन्यजन्यादिरूपो न्यायः । यथा—शब्दस्य ढक्कादिदेशे ह्युद्भवः, स च प्रकृतिन्यायात्स्वसन्निहितशब्दान्तरमारभते, स च शब्दः शब्दान्तरमिति तज्जन्यजन्यशब्दपरम्परया श्रोत्रेण सह सम्बन्धाच्छ्रवणम् । तदुक्तं तार्किकैः—"वीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्त्तिता" वीचिशब्दो ह्रस्वान्तो दीर्घान्तोऽपि। वीचीत्यत्र छन्दोभङ्गदोषः प्रतीयत इति ॥ २२८ ॥

कदम्बमुकुलन्यायः ॥ २२९ ॥

कदम्बो वृक्षविशेषः, तस्य मुकुलः—ईषद्विकसितपुष्पं कलिकेति यावत् 'कुड्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। तद्यथा—गोलाकारकदम्बपुष्पस्य गोलके यथा सर्व्वावयवेषु युगपत्पुष्पाणामुत्पत्तिः, एवं शब्दस्यापि। अपि चोक्तम्—"कदम्बमुकुलन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते" इति॥ २२९॥

मात्स्यन्यायः॥ २३०॥

यथा—प्रबलमत्स्या निर्बलांस्तान्नाशयन्तीति न्यायार्थः। अयञ्च वासिष्ठे प्रह्लादोपाख्याने तत्समाधिं प्रस्तुत्योक्तः—"एतावताऽथ कालेन तद्रसातलमण्डलम्। बभूव राजकं तीक्ष्णं मात्स्यन्यायकदर्थितम्॥" इति॥ २३०॥

अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरजानपदा जनाः। दुर्बलैरपि बाध्यन्ते पुरुषैः पार्थिवाश्रितैः॥ इति न्यायः॥ २३१॥

अयं यत्र निर्बलेनापि प्रबलसहायेन प्रबलो बाध्यते तत्र प्रवर्त्तते। अर्थस्तु स्पष्टः। पूर्वमीमांसायाम्—उत्पत्तिविधिः, विनियोगविधिः, अधिकारविधिः, प्रयोगविधिश्चेति चतुर्विधविधिषु ह्यङ्गप्रधानसम्बन्धबोधकात्मकविनियोगविधेस्सहकारभूतानि षट् प्रमाणानि। श्रुतिर्लिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि सन्ति इति। तत्र समाख्या यौगिकः शब्दः। सा च द्विविधा—वैदिकी लौकिकी चेति संक्षेपः। अत्र श्रुत्यादीनामेकत्र समावेशे पूर्व्वपूर्व्वस्य प्राबल्यमुत्तरोत्तरस्य दौर्बल्यम्। एवं हि—समाख्यातस्थानं बलीयः, स्थानात्प्र-

करणं बलीयः, प्रकरणाद्वाक्यं बलीयः, वाक्याल्लिङ्गं बलीयः, लिङ्गाच्छ्रुतिर्बलीयसीति भावः । एवं च यद्यपि समाख्यातः प्रकरणं बलीयस्तथापि तस्य लिङ्गेन बाधितत्वात्समाख्याया दुर्बलाया अपि प्रबललिङ्गाश्रितत्वेन प्राबल्यात्सैव सामान्यसम्बन्धे प्रमाणम् दुर्बलस्यापि प्रबलाश्रितस्य प्राबल्यात् । अत एव श्रुत्यपेक्षया दुर्बलाया अपि स्मृतेराचमनरूपप्रबलपदार्थाश्रितत्वेन प्राबल्यात्पदार्थधर्म्मगुणभूतश्रौतकर्म्मत्यागेन वेदकरणानन्तरं श्रुतेराचमनमेव कार्य्यमित्युक्तमिति प्रकृतन्यायसङ्गतिरिति मी०न्या०प्र० ॥२३१॥

आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिस्सहकारिणीति न्यायः ॥ २३२ ॥

अयं न्यायो मीमांसादर्शने व्याख्यातः । तथा हि—ननु यत्र वाक्यशेषाभावस्तत्र कथं सन्दिग्धार्थनिर्णयः, यथा—स्रुवेणाऽवद्यति, स्वधितिनाऽवद्यति, हस्तेनाऽवद्यतीति श्रूयते । अत्र सन्देहः—किं स्रुवेणाऽखिलवस्तुमात्रस्यावदानम्, तथा स्वधितिना, हस्तेन च, आहोस्वित्कयाचिद्व्यवस्थयेत्याशङ्कायामाह जैमिनिः सूत्रम्—" अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात् " १ । ४ । २१ । अस्यार्थः—" वा अथवा यत्र वाक्यशेषाभावस्तत्र, अर्थात् सामर्थ्यात् कल्पना कुत एकदेशत्वात् । सामर्थ्यस्यापि शक्तिग्रहे उपयोगितया बोधबीजैकदेशत्वात् । अयं भावः—आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिस्सहकारिणीति न्यायात्, कटे भुंक्ते, कांस्यपात्र्यां भुंक्ते, इत्यत्र लौकिकास्तत्तद्वस्त्वनुसारेण व्यवस्थां कल्प-

यन्ति । कटे आसीनः, कांस्यपात्र्यामोदनं निधायेति । वेदेऽपि—"अञ्जलिना सक्तून् जुहुयात्" इत्यत्र यद्यपि द्विहस्तसंयोगोऽञ्जलिस्तथापि गुरुदेवतादिप्रसादनार्थोऽञ्जलिर्विश्लिष्टच्छिद्रसंयोगो न भवति तादृशाञ्जलौ सक्तूनामवकाशाभावात् । अतः सामर्थ्यात्संयुक्तः प्रसृतिद्वयात्मको मध्यगतावकाशोपेतोऽञ्जलिर्गृहीतः, एवमत्रापि द्रवद्रव्यस्याज्यस्य स्रुवो योग्यः, छेदनीयस्य मांसस्य शस्त्रविशेषः स्वधितिः, संहृतस्य पुरोडाशस्य हस्त इत्यनेन प्रकारेण स्रुवाद्या व्यवस्थिताः । शक्तिः पुरुषसामर्थ्यमिति ॥ २३२ ॥

रूढिर्योगमपहरतीति न्यायः ॥ २३३ ॥

यथा—यत्राऽन्यत्रातिप्रसक्तादवयवार्थालोचने सव्यपेक्षाच्च योगात्समुदायशक्तेः प्राबल्यं विवक्ष्यते, तत्राऽयं प्रवर्त्तते । यथा—गौरित्यादावन्यत्राऽतिप्रसक्तप्रकृतप्रत्ययार्थालोचनसव्यपेक्षागमनकर्त्तृत्वादिरूपयोगार्थत्यागेन रूढ्या सास्नालांगूलककुदखुरविषाणादिमती व्यक्तिर्गृह्यते, तथा—" वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीत " इत्यत्र रथकारशब्देन व्रात्यवैश्योत्पन्नो वर्णविशेष उच्यते, न तु रथङ्करोतीति व्युत्पत्त्या द्विजातिरिति सङ्क्षेपः । रूढिस्तु—स्वरूपेण, जात्या, गुणेन वा निर्देशार्हे वस्तुनि सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसङ्केते प्रवर्त्तते । यथा—डित्थः, डवित्थः, गौः, शुक्ल इति । "डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्तन्मयो मृगः" इति । योगस्तु प्रकृतिप्रत्यययोगलभ्यार्थवाचके—यौगिक इत्यपरपर्य्याय-

शब्दे । यथा—आदितेयादिशब्दा यौगिका इति । अत्राऽदित्या अपत्यमिति " कृदिकारादक्तिनः " इति ङीषन्तात् "स्त्रीभ्यो ढक्" इति ढक्प्रत्ययेन केवलं योगार्थ एवेति॥२३३॥

श्रुतयौगिकलाभे सत्यनन्वितरूढार्थस्त्याज्य इति न्यायः ॥ २३४ ॥

अयं हि—विशेषविषयतया पूर्वन्यायस्य बाधको दृश्यते। मण्डपं भोजयतीत्यत्र मण्डं पिबतीति यौगिकार्थलाभेनाऽन्वितगृहरूपरूढार्थत्याग इति ॥ २३४ ॥

अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति न्यायः ॥ २३५ ॥

यथा—" स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा। याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ॥ " इति । अत्र पठितशुद्धरूढस्य जननीवाचकस्यैव मातृशब्दस्य " न षट्स्वस्रादिभ्यः " ४ । १ । १० । इति स्वस्रादित्वप्रयुक्तङीब्निषेधः, न च परिच्छेत्तृवाचकमातृशब्दस्य । योगजबोधे तदनालिङ्गितशुद्धरूढिजोपस्थितिः प्रतिबन्धिकेति व्युत्पत्तिरेतद्बीजमिति । रथकाराधिकरणन्यायसिद्धोऽयं न्याय इति ॥ २३५ ॥

रथकाराधिकरणन्यायः ॥ २३६ ॥

यथा—" रथकारोऽग्नीनादधीत " इत्यत्र रथकारपदस्य सत्त्वात्सन्देहः—रथं करोतीति व्युत्पत्त्या रथकारः कश्चन ब्राह्मणो रथकारपदबोध्यः प्रकृतवाक्यजन्यमहावाक्यार्थ-

बोधविषयो ग्राह्यः, उत—रूढः सङ्करजातीय इति । अपूर्वा या अग्न्याधानोपयोगिनी विद्या तस्या अकल्पनानुरोधेन द्विज एव रथकारपदबोध्य इति पूर्वपक्षः । " माहिष्योग्रौ प्रजायेते विट्शूद्राङ्गनयोर्नृपात् । शूद्रायां करणो वैश्याद्विप्रास्वेष विधिः स्मृतः ॥ माहिष्येण करण्यान्तु रथकारः प्रजायते ।" इति मनुना करण्यां माहिष्येणोत्पन्नस्य रूढिरियं रथकार इति प्रदर्शितमिति पूर्वोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावेन तस्यैव ग्रहणम् । तदन्यथानुपपत्त्याऽग्न्याधानोपयोगिविद्याया अध्ययनस्यापि कल्पनमिति सिद्धान्तितमिति । किञ्चित्प्रकाशिताऽर्थोप्ययं स्वरूपप्रदर्शनार्थं पुनरुक्त इति बोध्यम् ॥ २३६ ॥

शाब्दी ह्याकांक्षा शब्देनैव पूर्य्यत इति न्यायः ॥ २३७ ॥

न हि शाब्दमशब्देनेति न्यायः ॥ २३८ ॥

इच्छागोचरत्वस्य मोक्षसाधारणत्वात्तत्रैव यज्ञादिविनियोगः कुतो न स्यादिति शङ्कानिरासायेमावुभौ न्यायौ प्रवर्त्तेते । स्पष्टौ चेमाविति ॥ २३७ ॥ २३८ ॥

मत्स्यकण्टकन्यायः ॥ २३९ ॥

यथा मत्स्यमांसार्थी तत्सम्बद्धान्कण्टकादीनपि तावद्गृह्णाति, त्यजाति च तस्मिन्गृहीते, तथा तत्त्वम्पदलक्ष्यार्थजिघृक्षया तदुपाधी अपि गृह्येते, त्यज्येते च भागत्यागलक्षणया सति लक्ष्यार्थग्रहे । उपपादितोयमर्थो विस्तरतोऽन्यत्र ।

किञ्च—" तस्याऽपत्यम् " ४ । १ । ९२ । इति सूत्रमहाभाष्ये चुक्तः । तथाहि—" यथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान्सशकलान्सकण्टकानाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय शकलकण्टकानुत्सृजति " इति संक्षेपः ॥ २३९ ॥

धान्यपलालन्यायः ॥ २४० ॥

यथैतत्स्वरूपम्—"शास्त्राण्यधीत्य मेधावी ह्यभ्यस्य च पुनः-पुनः । परमं ब्रह्म विज्ञाय ह्युल्कावत्तान्यथोत्सृजेत् ॥ ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः । पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः ॥ " इति पंचदश्यामुक्तम् । अयं न्यायः " तस्यापत्यम् " ४ । १ । ९२ । इत्यादिसूत्रमहाभाष्येप्यभिहितः । तद्यथा—"कश्चिद्धान्यार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति" इति, तथा प्रकृतेपि नान्तरीयकमित्यस्याऽवश्यम्भावीत्यर्थ इति ॥ २४० ॥

सर्वनाशे समुत्पन्ने ह्यर्द्धं त्यजति पण्डितः । अर्द्धेन कुरुते कार्य्यं सर्वनाशो हि दुस्सहः ॥ (अर्द्धनाशे समुत्पन्ने सर्वं त्यजति दुर्म्मतिः) इति न्यायः ॥ २४१ ॥

यथा—मूढाः शिष्टाचारमंशे विगीतं दृष्ट्वा कृत्स्नमपि त्यजन्ति, स्वभाववादश्चानुरुध्यन्ते । बुधास्तु—श्रुत्यन्तरवि-

---

१—केचिदेतत्पूर्वपद्योत्तरार्द्धस्थाने मन्यन्ते । अपरे तु— 'सर्वनाशे ' इत्यतः प्रागेव निवेशयितुमुचितम्, व्याख्याक्रमानुरोधादिति ।

रुद्धं विरुद्धांशमात्रं त्यक्त्वा तेनैवतेनैव सदाचारेण मुच्यन्त इति ॥ २४१ ॥

पदमभ्यधिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यत इति न्यायः ॥ २४२ ॥

लक्ष्यार्थबोधे प्रमात्वसम्पादकतया पदान्तरसाफल्यमिति बोध्यम् ॥ २४२ ॥

तुलोन्नमनन्यायः ॥ २४३ ॥

यथा हि तुलायाः पश्चिमभागस्याधस्तात्कनिष्ठिकाद्याघातेनोन्नमने कृते सति पूर्व्वभागस्य नमनं यत्नमन्तरेणैव भवति, तथा हि एकस्मिन्स्वपक्षपरिपन्थिनि जिते तत्पक्षपातिनोऽन्येऽपवादिनो विनोद्यमं जिता भवन्तीति ॥ २४३ ॥

प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायः ॥ २४४ ॥

मल्ला बाहुयुद्धविशारदास्तेषु प्रधानस्य निबर्हणं—मारणम्—भूमौ प्रतिष्ठापनम्—तत्पृष्ठभागस्य तया सँय्योजनमिति यावत् । यथा जयकामेन प्रधाने निगृहीते हि तदपेक्षया दुर्बलानामन्येषां पराजयः सुकर इति न्यायार्थः ॥ २४४ ॥

आषाढवाते चलति द्विपेन्द्रे चक्रीवतो वारिधिरेव काष्ठेति न्यायः ॥ २४५ ॥

चलतीति सप्तम्यन्तं पदम्, देहलीदीपकन्यायेनोभयत्र सम्बध्यते । चक्रीवान् गर्दभः " चक्रीवन्तस्तु वालेया रासभा गर्दभाः खराः" इत्यमरात् । स्पष्टमन्यत् । अयं न्यायः द्यभिर्य्युक्तिभिः प्रबलतरशुष्कतर्ककर्कशत्वेन प्रसिद्धोऽपि

कश्चिद्वादी जय्यस्ताभिरितरे क्षुद्रा दूरतो निरस्ता भव-
न्तीति विवक्षायां प्रवर्तत इति ॥ २४५ ॥

देहलीदीपन्यायः ॥ २४६ ॥

अयं न्यायो यथा शालाद्वयमध्यवर्तिदेहलीनिहितदीपः शालाद्वयं स्वकिरणमण्डितं करोतीति दृष्टान्तभूतः । दार्ष्टान्तिकभूतं प्रकृतन्यायोदाहरणञ्च पूर्वन्यायस्य चलतीति पदं बोध्यमिति । किञ्च-" एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् " इति सूत्र ७ । २ । १० । स्थोपदेशपदार्थस्यैकाच्पदार्थेऽनुदात्तपदार्थे चान्वय इति । एवमुदाहरणान्तराण्यपि स्वयमुन्नेयानि । अयञ्च न्यायः—अन्वयविषय एव प्राय उदाह्रियते वृद्धैरिति बोध्यम् ॥ २४६ ॥

मध्यममणिन्यायः ॥ २४७ ॥

यथा—नासिकालंकारमुक्ताफलयोर्म्मध्ये सय्योँजितो लोहितको मणिर्म्मौक्तिके स्वप्रभया भूषयतीति प्रसिद्धम् । उदाहरणानि प्रदर्शितान्येवेति ॥ २४७ ॥

काकाक्षिगोलकन्यायः ॥ २४८ ॥

काकस्यैकमेव चक्षुरिन्द्रियं गोलकद्वयेऽपि चाक्षुषप्रत्यक्षोपजनने ह्युपकारकं भवतीति । तत्र पूर्व्वन्यायद्वयापेक्षयाऽयमीषद्विशेषशाली—यत्तदुपकारायतत्र तत्र चक्षुरिन्द्रियस्य गमनमपेक्षते, दीपादिस्तु निर्व्यापार एकत्र स्थित एवोभयोरुपकरोतीति । अस्योदाहरणं यथा—" या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्था यथा प्रदोषेषु च सागरस्था । तथैव

तोयेषु च पुष्करस्था रराज सा चारुनिशाकरस्था ॥" इति । अन्यच्च–" कृताश्च वैदूर्यमया विहंगा रूप्यप्रवालैश्च तथा विहंगाः। चित्राश्च नानावसुभिर्भुजंगा जात्यानुरूपास्तुरगाः शुभांगाः ॥ " इति । अत्राऽमध्यपतितस्यापि क्रियापदस्य सर्वत्र सम्बन्धः । अत्रायमपि विशेषः पूर्वन्यायापेक्षयाऽवगन्तव्य इति । किञ्च–"न वेति विभाषा" १ । १ । ४४ । इति सूत्रस्थ इतिशब्दः काकाक्षिगोलकन्यायेनोभाभ्यां सम्बध्यते । नेति निषेधः, वेति विकल्पः, विभाषायाः संज्ञीत्यर्थः । किञ्चोक्तं मुनीश्वरैः–"अविरोधिसुखे बुद्धिः स्वानन्दे च गमागमौ । कुर्वन्त्यास्ते क्रमादेषा काकाक्षिवदितस्ततः ॥ एकैव दृष्टिः काकस्य वामदक्षिणनेत्रयोः । यात्यायात्येवमानन्दद्वये तत्त्वविदो मतिः ॥ भुंजानो विषयानन्दं ब्रह्मानन्दं च तत्त्ववित् । विभाषाभिज्ञवद्विद्यादुभौ लौकिकवैदिकौ ॥" इति ॥ २४८ ॥

अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायः ॥ २४९ ॥

इदमित्थमेवेति विषयपरिच्छेदोऽध्यवसायः । अध्यवसानमध्यवसायः 'षो–अन्तकर्म्मणि' इति धातोर्घञ्, "आतो युक्"–७ । ३ । ३३ । इति युक् । अध्यवसायश्च–बुद्धिव्यापारो ज्ञानमुपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धे रजस्तमोऽभिभवे सति यस्सत्त्वसमुद्रेकः सोऽध्यवसाय इति वृत्तिरिति चाख्यायते । किञ्च–क्रियाक्रिया-

वतोरभेदविवक्षया सर्व्वो व्यवहर्ता आलोच्य मत्वा अह-मत्राधिकृत इत्यभिमत्य कर्त्तव्यमेतन्मयेत्यध्यवस्यति, ततश्च प्रवर्त्तेत इति लोकसिद्धम् तत्र कर्तव्यमिति योऽयं निश्चयश्चितिसन्निधावापन्नचैतन्यबुद्धेः सोऽध्यवसायो बुद्धे-रसाधारणव्यापार इति ॥ २४९ ॥

दण्डसर्प्पमारणन्यायः ॥ २५० ॥

यत्रायासं विना साक्षात्सिद्ध्यन्तमर्थमुपेक्ष्यायासेन परम्परया स एवार्थः साध्यते, तत्रायं न्यायोऽवतरतीति। यथा कश्चित्सर्प्पं दृष्ट्वा तन्मारणाय दण्डमिच्छंस्तमलभ-मानश्च कुठारं गृहीत्वा तच्छेदाय[1] प्रवर्त्तते। तस्यायासो यथा वृथा, कुठारेणैव सर्प्पस्य शक्यवधत्वादिति ॥ २५० ॥

वृकबन्धनन्यायः ॥ २५१ ॥

यथा वृकं जिघृक्षुः कश्चित्सूर्य्यरश्मिसन्तप्तशिरस्के वृके नवनीतं निधाय तेन विलेपनेन तन्नेत्रयोः पूर्णयोरन्धी-भूतं तं जिघृक्षति। तस्य यथा नवनीतप्रक्षेपायासो वृथा तं विनापि तदैव ग्रहीतुं शक्यत्वात्, तथा प्रकृतेऽपि। पूर्व्ववत् ॥ २५१ ॥

अन्ते रण्डाविवाहश्चेदादावेव कुतो न स इति न्यायः ॥ २५२ ॥

स्पष्टः। पूर्व्ववत् ॥ २५२ ॥

---

१ दण्डनिर्माणाय वेण्वादिच्छेदायेत्याशयः।

ऋजुमार्गेण सिद्ध्यतोऽर्थस्य वक्रेण साधनाऽयोग इति न्यायः ॥ २५३ ॥

स्पष्टः । पूर्व्ववत् ॥ २५३ ॥

भुजया शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्श इति न्यायः ॥ २५४ ॥

स्पष्टः । पूर्व्ववत् ॥ २५४ ॥

अर्धजरतीन्यायः ॥ २५५ ॥

यत्र सर्व्वत्यागे ग्रहणे वा प्रसक्ते निर्य्युक्तिकमेकांशोपादानमंशान्तरस्यागश्च क्रियते, तत्रायं न्यायोऽवतरतीति । यथा—जरती वृद्धा स्त्री, तस्याः पतिस्तदर्द्धं मुखमात्रं गृह्णाति अवयवान्तरं त्यजतीति युक्तिशून्यम्, तथा य ईशवचनत्वेनागमप्रामाण्यमुपगच्छन्ति तेषां बुद्धवचसामपि प्रामाण्यप्रसङ्गो वेदस्यापि वाऽप्रामाण्यापत्तिः । यदि वा—ईशवचनत्वसाम्येऽपि वेदस्य प्रामाण्यमप्रामाण्यं च बुद्धवचसामङ्गीक्रियते, तदेतदपि युक्तिशून्यमिति भावः ॥ २५५ ॥

अर्द्धवैशन्यायः ॥ २५६ ॥

यथा कश्चिद्यवनः कुक्कुटीमांसभोजनकामस्तत्सन्ततिकामश्च तद्ग्रीवादिकं छित्त्वा भुंक्ते, उदरञ्च सन्तानार्थं स्थापयतीति यथा न सम्भवति, तथा प्रकृतेपि ॥ २५६ ॥

सुभगाभिक्षुन्यायः ॥ २५७ ॥

एकत्र विरुद्धाऽनेकधर्म्मसमावेशाऽसम्भवविवक्षायामयं न्यायोऽवतरति । एकस्मिन्नीशरूपाप्तवचने प्रामाण्याऽप्रामा-

ण्यलक्षणविरुद्धधर्म्मद्वयं न सम्भवतीति केचित् । यथा सुभगात्वं भिक्षुकत्वं पुंस्त्वञ्च यथाविधपदद्वयसामानाधिकरण्यात्प्रतीयमानमपि विरुद्धत्वादेकस्मिन्युगपन्न सम्भवति, तथा प्रकृतेऽपीति केचित् । अन्ये तु—यथा सुभगाभिक्षुकौ प्रबलघातकभयात्कश्चिच्छरणं प्रपन्नौ । स च शरणागतत्यागदोषश्रवणात्सर्वप्रयत्नेनोभयो रक्षणे प्रबलारिकृतस्वघातभयेन त्यागे वा प्राप्तेऽपि सुभगां रक्षति, भिक्षुकं त्यजतीति यत्तत्र तस्येच्छैव नियामिका, न त्वन्यत्किञ्चिद्विनिगमकमस्ति, तथा प्रकृतेऽपि ईशवचनादुभयोः प्रामाण्ये पौरुषेयत्वान्मूलसापेक्षतया धर्म्माधर्म्मादौ तदभावादप्रमाण्ये चाप्राप्तेऽप्युक्तविभागे तार्किकेच्छैव नियामिकेत्यर्थमाहुः । एवं स्मृत्यादिष्वागममूलकतया प्रामाण्यं न तु ऋषिवचनत्वादिना, बृहस्पतिप्रणीतनास्तिकशास्त्राणामपि प्रामाण्यापत्तेरित्यादि स्वयमूह्यमिति ॥ २५७ ॥

एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽन्यत्रापि तथेति न्यायः ॥ २५८ ॥

यथा शक्रस्य बालवृद्धावस्थायां विवाहनिषेधो विधिद्वारेण निर्णीत एवं व्रतबन्धादिष्वपि ज्ञेयमिति । किञ्च—यत्र स्वमतविरुद्धेषु नानाविधवादिमतेष्वेकत्र प्रबलयुक्तिशास्त्रप्रमाणसिद्धस्वमतेन स्वमतविरुद्धवादिमतं निरस्तञ्चेत्तर्ह्यन्ये सर्वे निरस्ता ज्ञेया इति ॥ २५८ ॥

कण्टकन्यायः ॥ २५९ ॥

तत्र कण्टकाः प्रसिद्धाः,शत्रवश्च। तत्र प्रथमपक्षे,पादप्रविष्टं कंटकं यथा दृढेन कण्टकांतरेण निष्कास्याऽनेनापि कालांतरे पीडा मा भवत्विति तमप्यग्न्यादौ प्रक्षिपन्ति। प्रथमं पादलग्नेन तदुद्धारायानुप्रविष्टेन च कृतं व्रणादिकं यथा योग्योपायैरुपशमं नयन्ति। द्वितीयकल्पे च यथा—ये शत्रवः स्वदेशोपद्रवं कुर्वंति तदपेक्षया प्रबलममित्रान्तरं सामदानरूपोपयोगेन वशीकृत्य तद्द्वारा तान्पराजित्य भेददण्डरूपोपायेन तमपि पराजयन्ते, तैः कृतं प्रजोत्सादनाद्युपद्रवं च स्वस्वस्थाने स्थापनादिना दूरीकुर्व्वन्ति नीतिनिपुणा नृपा इति, तथा प्रकृतेऽपि। अख्यात्यात्मख्यात्यसत्ख्यात्यन्यथाख्यातिभेदाश्चतुर्विधख्यातयसन्ति। तत्राख्यात्यसत्ख्यात्यात्मख्यातिवादानन्यथाख्यातिवादेन निरस्यन्तमपि निराकुर्व्वन्तीति। अनिर्वचनीयख्यातौ तैस्तर्कितं दूषणगणमुद्धरन्ति इति न्यायोदाहरणसंगतिः। तत्प्रकारस्तु ग्रंथविस्तरभयान्नेहोपन्यस्त इति ॥ २५९ ॥

जलकतकरेणुन्यायः ॥ २६० ॥

अयं बाध्यं प्रबाध्य स्वयमेव बाधकनिवृत्तिविवक्षायां प्रवर्त्तते। यथा सपङ्कजले प्रक्षिप्ताः कतकस्यौषधिविशेषस्य 'निर्म्मली'इति भाषायां प्रसिद्धस्य रेणवो रजांसि तस्मात्सपंकजलात्पंकं विलाप्य स्वयमेव विलीयन्ते, तथा तत्त्वज्ञानं सविलासज्ञानं निवर्त्य स्वयमेव निवर्त्तत इति ॥ २६० ॥

दग्धेन्धनवह्निन्यायः ॥ २६१ ॥

यथा—दग्धानीन्धनानि येन सोऽग्निर्य्यथा स्वयमेव प्रशाम्यतीति । उक्तञ्च—"यथा निरिन्धनो वह्निस्स्वयोनावुपशाम्यति । तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनावुपशाम्यति" ॥ इति । अस्यार्थः-निरिन्धनो दग्धकाष्ठो वह्निस्स्वयोनौ स्वकारणे तेजोमात्र उपशाम्यति, ज्वालादिरूपं विशेषाकारं परित्यज्य तेजोमात्ररूपे यथावतिष्ठते, तथा तेनैव प्रकारेण चित्तमन्तःकरणमपि वृत्तिक्षयान्निरोधसमाध्यभ्यासेन राजसादिसकलवृत्तिनाशात्स्वकारणे सत्त्वमात्र उपशाम्यति, सत्त्वमात्रावशेषं भवतीत्यर्थः ॥ २६१ ॥

यन्निवृत्तिमद्वस्तु तदुत्पत्तिमदपीति न्यायः ॥ २६२ ॥

'ध्रुवं जन्म मृतस्य च' इति भगवद्वाक्यमस्मिन्न्याये बीजम् ॥ २६२ ॥

विशिष्टधर्म्मे वृत्तस्य विशेषणप्रवृत्तित्वनियम इति न्यायः ॥ २६३ ॥

यथा—दृश्यते हि कुण्डली यातीत्यादौ विशिष्टवृत्तेर्धर्म्मस्य गत्यादेः कुण्डलादिरूपविशेषणवृत्तित्वमिति । कुण्डली भुंक्ते इत्यादौ तु कुण्डलादिरूपलक्षणत्वाद्विशेष्यस्यैव भोजनान्वय इति ॥ २६३ ॥

व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यव्यावृत्तिरिति न्यायः ॥ २६४ ॥

स्पष्टः। अन्यूनदेशकालवृत्तित्वं व्यापकत्वमपरिच्छिन्नत्वमसीमत्वमिति यावत्। विपूर्वकः 'आप्लृ–व्याप्तौ' ततः "ण्वुल्तृचौ" इति ण्वुल्, व्याप्नोतीति व्यापकः। अनधिदेशकालनियमं व्याप्यमिति, व्याप्तुं योग्यमित्यर्थः। एवञ्च व्यापकाभावे व्याप्याभावो न्याय्य इति सिद्धम्। यथा– आकाशाभावेशब्दाभावः। अयं यत्राधाराधेयभावो नित्यस्तत्रप्रवर्तत इति ॥ २६४ ॥

पदार्थः पदार्थेनान्वेति न पदार्थैकदेशेनेति न्यायः ॥ २६५ ॥

अयं न्यायो मुक्तावल्यां लक्षणाप्रकरणे निर्दिष्टः। तथाहि–यदि एकदेशान्वयो न स्वीक्रियते तदा गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यादौ नदीपदस्य गम्भीरनदीतीरे लक्षणा, गम्भीरपदं तु तात्पर्य्यग्राहकमिति संक्षेपः। विस्तरभिया नात्र प्रपञ्चितः ॥ २६५ ॥

व्यक्तिन्यायः ॥ २६६ ॥

अयं न्यायः पूर्वोक्तन्यायस्यापवादः। तथाहि–स्वीक्रियते हि जातिविशिष्टव्यक्तौ शब्दशक्तिमुपगच्छद्भिस्तार्किकैरपि। गौरनित्येत्यादौ पदार्थैकदेशस्यापि व्यक्तेरनित्यत्वाद्न्वय इति ॥ २६६ ॥

श्वश्रूनिर्गच्छोक्तिन्यायः ॥ २६७ ॥

यत्र परकृतनिषेधं निराकृत्य स्वयं निषेधति, तत्रायं प्रवर्तते। यथा–भिक्षामटते बटवे भिक्षाम्प्रत्याचक्षाणां स्वस्नुषां भर्त्सयित्वा श्वश्रूः पुनस्तमाहूय समागते तस्मिन्नास्ति भिक्षा निर्गच्छेति तथैव प्रत्याचष्टे, तथा प्रकृतेऽपि ॥ २६७ ॥

नारिकेलफलाम्बुन्यायः ॥ २६८ ॥

यथा दृढावयवसंयोगवति नारिकेलफले कथं जलमायातमिति न तर्कगोचरतामेति, तथाऽऽगता लक्ष्मीर्नैव लक्ष्यते। उक्तश्च–"आगता लक्ष्यते नैव नारिकेलफलाम्बुवत्" इति। लक्ष्मीरिति शेषः ॥ २६८ ॥

गजभुक्तकपित्थन्यायः ॥ २६९ ॥

यथा–गजभुक्तं हि कपित्थफलं तदुदरादभग्नमेव निःसरति, तच्च भग्नं सन्मज्जाशून्यं प्रक्षालितमिवाभातीति प्रसिद्धम्। तथा च–यथा निश्छिद्रादतिकठिनात्तस्मादतिसान्द्रं तन्मज्जादि कथं निस्सृतमिति न तर्कगोचरतामेति, तथा गतापि लक्ष्मीर्नैव लक्ष्यते। उक्तश्च–"गता विलक्ष्यते नैव गजभुक्तकपित्थवत्" इति ॥ २६९ ॥

अन्यद्भुक्तमन्यद्वान्तमिति न्यायः ॥ २७० ॥

यथा–विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नातीत्यत्र विघ्नध्वंसम्प्रति मङ्गलस्य कारणताऽभिहिता

सिद्धान्तिना। तत्र वादिना तु—ननु मङ्गलं न विघ्नध्वंसं प्रति न वा समाप्तिं प्रति कारणम्, विनापि मङ्गलं नास्तिकादीनां ग्रंथे निर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शनादित्युक्तम्। अत्र वादिमतेऽभुक्तवान्तापत्तिर्दोषः प्रकृतन्यायत आयाति, न वा समाप्तिं प्रतीत्युक्तेरिति ॥ २७१ ॥

आम्रान्पृष्टः कोविदारानाचष्ट इति न्यायः ॥ २७१ ॥

अयं हि—"अर्थवत्—" १। २। ४५। इति सूत्रमहाभाष्येऽभिहितः। तथाहि—"अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनात्। अर्थवत्ता नोपपद्यते वृक्षशब्दस्य। किं कारणम्। केवलेनावचनात्। न केवलेन वृक्षशब्देनार्थो गम्यते। केन तर्हि, सप्रत्ययकेन। न वा प्रयत्येन नित्यसम्बन्धात्केवलस्याप्रयोगः। न वा एष दोषः। किङ्कारणम्। प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात्। नित्यसम्बन्धावेतावर्थौ प्रकृतिः, प्रत्यय इति। प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात्केवलस्य प्रयोगो न भविष्यति। अन्यद्भवान्पृष्टोऽन्यदाचष्टे। आम्रान्पृष्टः कोविदारानाचष्टे" इति ॥ २७१ ॥

स्वप्नव्याघ्रन्यायः ॥ २७२ ॥

यथा—स्वप्ने दृष्टो व्याघ्रस्स्वप्ने विलाप्य तत्र वर्तमानेन बाध्यरूपेण स्वयमपि विलीयते, एवं प्रकृतेपि ॥ २७२ ॥

स्वभावो दुरतिक्रम इति न्यायः ॥ २७३ ॥

स्पष्टः ॥ २७३ ॥

इषुवेगक्षयन्यायः ॥ २७४ ॥

यथा धनुषः सकाशान्मुक्तस्येषोर्बाणस्य कर्म्मणः प्रारब्धवेगक्षयादेव क्षय इति प्रसिद्धं, तथा प्रकृतेपि ॥ २७४ ॥

चक्रभ्रमणन्यायः ॥ २७५ ॥

यथा चक्रभ्रान्तिहेतौ कुलालव्यापारे निवृत्तेऽपि भ्रांतिक्षयो वेगक्षयादेव भवति, तथा प्रकृतेऽपि ॥ २७५ ॥

कारणनाशे कार्य्यनाश इति न्यायः ॥२७६॥

केचित्—समवायिकारणनाशे कार्य्यनाशो यथा तन्तुनाशे पटनाश इति वदन्ति । परे तु—असमवायिकारणनाशेऽपि कार्य्यनाशो यथा तन्तुसँयोगनाशे पटनाश इति वदन्तीति। अन्यच्च—योगबुद्ध्यभावे तत्कार्य्यभूतो मोक्षोऽपि न सम्भवति, तथान्यत्रापि ॥ २७६ ॥

योग्यो योग्येन सम्बध्यत इति न्यायः ॥ २७७ ॥

यथा—दृश्यते हि लोकेऽन्योन्ययोग्यानामेव नरपशुपक्षिप्रभृतीनां मिथुनत्वादिसम्बन्ध इति ॥ २७७ ॥

कार्य्यनाशे कारणनाश इति न्यायः॥२७८॥

यथा पटनाशे तन्तुनाश इत्यादि ॥ २७८ ॥

यावच्छिरस्तावती शिरोव्यथेति न्यायः॥२७९॥

स्पष्टः ॥ २७९ ॥

हस्तामलकन्यायः ॥ २८० ॥

यथा हस्ते स्थितमामलकं फलमसन्दिग्धं दृश्यते, तथा "तत्त्वमसि" इत्यादिमहावाक्यकर्तृकर्म्मवासनाभ्यां प्रतिबंधरहितं सत्पूर्वं परोक्षतया प्रकाशिते तत्त्वे परोक्षमपरोक्षतया तत्त्वावभासनसमर्थं ज्ञानं जनयतीति भावः। उक्तञ्च पंचदश्यांम्–" वाक्यमप्रतिवद्धं सत्प्राक्परोक्षावभासिते। करामलकवद्बोधमपरोक्षं प्रसूयते ॥" इति ॥ २८० ॥

करस्थबिल्वन्यायः ॥ २८१ ॥

अयं पूर्व्ववत् ॥ २८१ ॥

अहिनिर्लयनीन्यायः ॥ २८२ ॥

अहिर्निर्लीयतेऽस्यां साऽहिनिर्लयनी। सर्पत्वचेत्यर्थः। यथा सर्पः सत्वचं प्रागात्मतयोपगतमपि त्यागानन्तरं स्वसमीपे वर्तमान (ना) मपि न कदाचिदात्मत्वेन जानाति, तथा देहं बोधात्प्रागात्मत्वेनाभिमतमपि सति बोधे न कदाप्यात्मतया पश्यतीति भावः॥ २८२ ॥

दग्धरशनान्यायः ॥ २८३ ॥

रशना रज्जुः। दन्त्यमध्योऽपि रसनाशब्दः। यथा दग्धरज्जुः पूर्ववत्रिगुणत्वादिरूपेण प्रतीयमानापि निस्सारा बुध्यते बुधैः, तथा प्रपञ्चं संसारं प्रतीयमानमपि निस्सारं वेत्ति बुध इति ॥ २८३ ॥

दग्धपत्रन्यायः ॥ २८४ ॥

पूर्ववत्। यथा पत्रस्य दग्धत्वेऽपि पूर्वाकारेणावस्थानं

गृह्यते, एवं यत्र वस्तुनो दाहेपि तदाकारप्रतीतिः, तत्रास्य प्रवृत्तिः ॥ २८४ ॥

चित्रपटन्यायः ॥ २८५ ॥

यथा—धौतो १ घोट्टतो २ लाञ्छितो ३ रञ्जित ४ इत्येवंप्रकाराश्चतस्रोवस्था यथा चित्रपटे ह्युपलभ्यन्ते, तथा परमात्मन्यपि चिदं १ तर्य्यामी २ सूत्रात्मा ३ विराट् ४ चेत्यवस्थाचतुष्टयं बोद्धव्यमित्यर्थः। उक्तं च पंचदश्याम्—"यथा चित्रपटे दृष्टे ह्यवस्थानां चतुष्टयम्। परमात्मनि विज्ञेयं तथाऽवस्थाचतुष्टयम् ॥ यथा धौतो घट्टितो हि लाञ्छितो रञ्जितः पटः । चिदन्तर्य्यामिसूत्रात्मा विराडात्मा तथेर्य्यते ॥ स्वतः शुभ्रोऽत्र धौतः स्याद्धट्टितोन्नविलेपनात् । मष्याकारैर्लाञ्छितस्स्याद्रञ्जितो वर्णपूरणात् ॥ " इति ॥ २८५ ॥

चम्पकपटन्यायः ॥ २८६ ॥

यथा दूरीकृतेष्वपि पटनिष्ठचम्पकपुष्पेषु पटे उपलभ्यमानो गंधो निराश्रयगुणावस्थायोगात्स्वाश्रयं द्रव्यं कल्पयति, तथा प्रकृतेऽपि ॥ २८६ ॥

अपसारिताग्निभूतलन्यायः ॥ २८७ ॥

पूर्व्ववत् ॥ २८७ ॥

शङ्कुखातदंष्ट्रोरगन्यायः ॥ २८८ ॥

यथा उत्पाटितदन्तपंक्तिर्नागो नापकारक्षमो भवति, तथा नाशितस्वसहायकशत्रुरपि नहि शक्तोत्यपकर्तुमिति ॥२८८॥

चित्राङ्गनान्यायः ॥ २८९ ॥

यथा चित्ररूपाङ्गना स्त्री दृश्यमाना न चुम्बनाऽऽलिंगनादिफलं जनयितुं शक्नोति, तथा निरहंकारतया तत्त्वविदा कृतान्यपि विहितानिषिद्धानि कर्म्माणि स्वफलजन्यदेहान्तरमारब्धुं न क्षमन्ते। अत एव तत्त्ववित्स्वकृतकर्म्मफलेन न युज्यत इति भाव इति वदन्ति ॥ २८९ ॥

चित्रामृतन्यायः ॥ २९० ॥

पूर्व्ववत् ॥ २९० ॥

चित्रानलन्यायः ॥ २९१ ॥

पूर्व्ववत् ॥ २९१ ॥

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्त्तमानेऽपि तत्तथेति न्यायः ॥ २९२ ॥

यथा—"एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः। मृगतृष्णाम्भसि स्नातः शशशृङ्गधनुर्धरः॥" इत्यत्र वन्ध्यासुतादीनां त्रिषु कालेष्वभावः ॥ २९२ ॥

अदग्धदहनन्यायः ॥ २९३ ॥

यथा न हि वह्निर्दग्धं दहति किन्त्वदग्धमिति, तथा प्रकृतेपि। "इको झल्" १।२।९। इति सूत्रमहाभाष्येऽप्ययमभिहितः। तद्यथा—"अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्निवद्भवति। तद्यथा—अग्निर्य्यददग्धं तद्दहति, यद्दग्धं तन्न दहति" इति ॥ २९३ ॥

धनञ्जयन्यायः ॥ २९४ ॥

यथाहुः—"नित्यबोधपरिपीडितं जगद्विभ्रमं तुदति वाक्यजा मतिः। वासुदेवनिहतं धनञ्जयो हन्ति कौरवकुलं यथा पुनः ॥" इति ॥२९४ ॥

ऊषरवृष्टिन्यायः ॥ २९५ ॥

समुद्रवृष्टिन्यायः ॥ २९६ ॥

जलताडनन्यायः २९७ ॥

जलमन्थनन्यायः ॥ २९८ ॥

शवोद्वर्त्तनन्यायः ॥ २९९ ॥

मृतमारणन्यायः ॥ ३०० ॥

पिष्टपेषणन्यायः ॥ ३०१ ॥

अन्धदर्पणन्यायः ॥ ३०२ ॥

श्वपुच्छोन्नामनन्यायः ॥ ३०३ ॥

काकदन्तपरीक्षा (गवेषण) न्यायः ॥३०४॥

काकस्य दन्तास्सन्ति न वा, तेषां शौक्ल्यं न वेति॥३०४॥

गर्द्दभरोमगणनान्यायः ॥ ३०५ ॥

अरण्यरोदनन्यायः ॥ ३०६ ॥

मूर्खसेवनन्यायः ॥ ३०७ ॥

बधिरकर्णजपन्यायः ॥ ३०८ ॥

न हि विवाहानन्तरं वरपरीक्षेतिन्यायः ३०९॥

कृते कार्य्ये किम्मुहूर्त्तप्रश्नेनेति न्यायः ३१०

सुप्तडिम्भमुखचुम्बनन्यायः ॥ ३११ ॥

ऊषरवृष्टिप्रभृतयस्सप्तदश १७ न्याया वैपर्य्ययबोधकाः। यत्र क्रिया निष्फला, तत्रैवेषां प्रवृत्तिरिति भावः। स्पष्टार्थास्सर्वे ॥ २९५ ॥ ३११ ॥

सैषा महतो वंशस्तम्बाल्लट्वाऽनुकृष्यत इति न्यायः ॥ ३१२ ॥

अयं यत्र वृथा कार्य्यकरणे स्वल्पफलककमर्म्मणि च महाश्रमकरणम्, तत्र प्रवर्तते। "ऋलृक्" सूत्रमहाभाष्ये ह्युदाहृतश्च। तथाहि–"स एष सूत्रभेदेन लृकारोपदेशः प्लुत्याद्यर्थः सन्प्रत्याख्यायते, सैषा महतो वंशस्तम्बाल्लट्वाऽनुकृष्यते" इति। "लट्वा करंजभेदे स्यात्फले वाद्ये खगान्तरे" इति मेदिनी। 'लट्वा ग्रामचटके' इति वा। 'लट्–लौल्ये' इति धातोः "अशियुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः कन्" इत्यौणादिकः कन्। "नेडशि कृति" इतीडभावः ॥ ३१२ ॥

तालसर्प्पन्यायः ॥ ३१३ ॥

यथाऽवरोहणसमये ऊर्द्ध्वमुखैस्तालग्रन्थिभिः सर्प्पोदरविदारणात्तालारोहणं सर्प्पस्य स्वनाशायेति प्रसिद्धमिति तथा प्रकृतेऽपि ॥ ३१३ ॥

कडारान्यायः ॥ ३१४ ॥

यत्र बहुवचनेनाऽऽदित्वं ज्ञायते, तत्रायं प्रवर्त्तते। यथा

"कडाराः कर्म्मधारये" २।२।३८। इति पाणिनिसूत्रे बहुवचनेन कडारादय इति ज्ञायते, तथा "निवीतमापृष्ठदेशावलम्बग्राम्यधर्मेषु" इति निगमपारीशिष्टे दर्शनात्–ग्राम्यधर्मो मैथुनम्। कडारा इतिवद्बहुवचनमाद्यर्थे। मूत्रपुरीषयोरुत्सर्गपरिग्रह इत्याचाराऽऽदर्शः॥ ३१४॥

रोगिन्यायः॥ ३१५॥

यथा रोगिनाशे रोगस्याऽपि नाशस्तथा प्रकृतेऽपि॥३१५॥

अश्वतरीगर्भन्यायः॥ ३१६॥

यथा–वडवातो गर्द्दभादुत्पन्नाऽश्वतरी, तस्या गर्भो यथा तन्नाशाय भवति, तथा प्रकृतेऽपि। उक्तञ्च–"सकृद्दुष्टमपीष्टं यः पुनस्संधातुमिच्छति। स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा॥" इति। किञ्च–नन्वज्ञानकार्य्यान्तःकरणवृत्त्यात्मकं ज्ञानं कथं स्वकारणीभूताऽज्ञाननाशाय स्यादुपजीव्यविरोधादिति चेत्–प्रकृतन्यायादवेहि॥ ३१६॥

वृश्चिकीगर्भन्यायः॥ ३१७॥

पूर्व्ववत्॥ ३१७॥

कदलीफलन्यायः॥ ३१८॥

पूर्व्ववत्॥ ३१८॥

सिंहीक्षीरन्यायः॥ ३१९॥

यथा सुवर्णपात्र एव सिंहीक्षीरं तिष्ठति फलाय च भवति, तथा सद्गुरूपदेशो हि शमादिसाधनसम्पन्ने सच्छिष्य एव प्रतिष्ठां लभते॥ ३१९॥

व्याघ्रीक्षीरन्यायः ॥ ३२० ॥

पूर्व्वन्यायपर्य्यायान्तरम् ॥ ३२० ॥

शूर्प्पन्यायः ॥ ३२१ ॥

यथा शूर्प्पो हि बुसादि त्यक्त्वा शुद्धमन्नमवशेषयति, तथा शिष्यो हि गुरूणां गुणानेव गृह्णाति, न तु दोषान्॥३२१॥

इन्दुक्ष्वेडन्यायः ॥ ३२२ ॥

उक्तं च–" गुणदोषौ बुधो गृह्णन्निन्दुक्ष्वेडाविवेश्वरः । शिरसा श्लाघते पूर्वं परं कण्ठे नियच्छति ॥" इति ॥३२२॥

भ्रमरन्यायः ॥ ३२३ ॥

यथा भ्रमरो हि पुष्पाणां कण्टकादींस्त्यक्त्वा गन्धगुणमात्रमादत्ते, तथा प्रकृतेऽपि ॥ ३२३ ॥

भ्रमरन्यायः ॥ ३२४ ॥

यथा भ्रमरो हि प्रतिपुष्पं गन्धमादत्ते, निर्गन्धीभूतं परित्यज्याऽन्यत्पुष्पमवलम्बते, तथा प्रकृतेऽपि ॥ ३२४ ॥

भ्रमरन्यायः ॥ ३२५ ॥

यथा भ्रमरो हि स्वदंशेन कठिनकाष्ठमपि सच्छिद्रीकरोति, परन्तु स्वप्रीतिपात्रकोमलाऽवयवसुकुमारकमलकुसुमान्तः–पाती स्वजातिक्रियां त्यजतीति, तथा सन्मित्रं सन्मित्रम्प्रति वर्त्तते ॥ ३२५ ॥

पतङ्गदीपकन्यायः ॥ ३२६ ॥

यथा पतङ्गाख्यकीटविशेषः स्वप्रीतिपात्रदीपके निजाङ्ग-

दाहकत्वसत्त्वेऽपि तत्र पतनं प्रीतिवशमापन्नो नो जहाति, तथा सन्मित्रस्य व्यवहारः ॥ ३२६ ॥

चालनीन्यायः ॥ ३२७ ॥

यथा चालनी सारं परित्यज्याऽसारमात्रं गृह्णाति, तथा प्रकृतेऽपि । " क्षुद्रच्छिद्रशतोपेतं चालनं तितउः स्मृतः " इति कात्यः । 'चालनी तितउः पुमान्' इत्यमरश्च । चाल्यते धान्याद्यनया । चलेर्णिजन्ताल्ल्युट्, ङीप् । छ (च) लनीति–परूण इति च भाषा । किञ्च–चालनीभ्रामणे तत्स्थतंडुलादीनां तच्छिद्रद्वारा सर्व्वेषां यथा पतनम्, एवं क्वचित्स्थितवस्तूनां सर्वेषां लक्षणादिबहिर्भावो यत्र सम्भाव्यते, तत्राऽस्य प्रवृत्तिः । यथा–व्यापकतालक्षणे साध्यप्रतियोगिताकाभावप्रवेशे महानसीयवह्न्यधिकरणे महानसीयवह्न्यभावस्य च सत्त्वेन वह्निप्रतियोगिकाभावस्य तत्तदधिकरणे सत्त्वात्सर्वेषां वह्नीनां व्यापकतालक्षणबहिर्भाव इति ॥ ३२७ ॥

मक्षिकान्यायः ॥ ३२८ ॥

यथा मक्षिका हि सर्व्वं देहं परित्यज्य व्रणस्थानमेवाऽवलम्बते, तथा दुष्टोऽपि ॥ ३२८ ॥

जलौकान्यायः ॥ ३२९ ॥

यथा जलौका हि स्त्रीस्तनाग्रे लग्ना क्षीरं त्यक्त्वा रुधिरं पिबति, तथा दुष्टोऽपि ॥ ३२९ ॥

रासभरुतन्यायः ॥ ३३० ॥

यथा गर्द्दभशब्द आदावत्युच्चैरुपश्रूयते, पश्चान्मन्दतां प्राप्नुवन्क्रमेण परिक्षीयते, तथा नीचप्रीतिरपि पुरा वृद्धिं प्राप्य पश्चात्क्रमेण क्षीयत इति भावः ॥ ३३० ॥

पूर्वाह्णच्छायान्यायः ॥ ३३१ ॥

यथा दिनपूर्व्वार्द्धच्छाया प्रथमं महती पश्चात्क्षीणा, तथा खलस्य मैत्री ज्ञातव्येति भावः ॥ ३३१ ॥

पराह्णच्छायान्यायः ॥ ३३२ ॥

यथा दिनपरार्द्धच्छाया प्रथमं लघ्वी पश्चान्महती, तथा सज्जनमैत्री। उक्तं च—"आरम्भगुर्व्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात्। दिनस्य पूर्व्वार्द्धपरार्द्धभिन्ना छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥" इति ॥ ३३२ ॥

कुक्कुटध्वनिन्यायः ॥ ३३३ ॥

यथा कुक्कुटध्वनिर्ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन क्रमेण वर्द्धते, तथा साधुमैत्री। कुक्कुटरुते उकारे एकद्वित्रिमात्रत्वप्रसिद्धेरकारादयो नोक्ता इति "ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः" १। २। २७। इति सूत्रशब्देन्दुशेखर इति ॥ ३३३ ॥

इक्षुदण्डन्यायः ॥ ३३४ ॥

यथेक्ष्वग्रात्पर्व्वणिपर्वणि रसोत्कर्षस्तथा सज्जनमैत्र्यपि क्रमश उदर्कतां प्राप्नोतीति। उक्तञ्च—"इक्षोरग्रात्क्रमशः

पर्व्वणिपर्व्वणि यथा रसविशेषः, तद्वत्सज्जनमैत्री, विपरीतानां तु विपरीता इति ॥ ३३४ ॥

न हि पवित्रं स्याद्गोक्षीरं श्वदृतौ धृतमिति न्यायः ॥ ३३५ ॥

असत्पात्रे सदुपदेशोऽपि व्यर्थतां यातीति भावः ॥३३५॥

स्तनंधयन्यायः ॥ ३३६ ॥

यथा स्तनन्धयः शिशुः आगलं स्तनं पाययित्वा मृद्वादिगुणयोगिनि तल्पे शायितः स्वकीयादिज्ञानशून्यत्वेन रागादिरहितस्सन्सुखमूर्तिरेवाऽवतिष्ठते, तथा ब्रह्मानन्दैकतत्परः पुरुषो ब्रह्मानन्दैकभाग्भवतीति ॥ ६३६ ॥

राजानुसृतविवाहप्रवृत्तभृत्यन्यायः ॥३३७॥

यथा विवाहप्रवृत्तो हि राजाप्यनुगम्यत इति प्रासिद्धम् ॥ ३३७ ॥

कांस्यभोजनन्यायः ॥ ३३८ ॥

अस्याऽयमर्थः—यथा मया नित्यं गुरूच्छिष्टं भोक्तव्यं, कांस्यपात्रे च भोक्तव्यमिति नियमवतो विनेयस्य नियमाऽभंगाय गुरुर्नित्यं कांस्यपात्रे भुंक्त इति। यद्यप्ययं शास्त्रीयस्तथाप्येतद्व्यवहारस्य लौकिकत्वात्सुन्दोपसुन्दन्यायवल्लौकिकेषु परिगणित इति ॥ ३३८ ॥

वैशेष्यात्तु तद्वाद इति न्यायः ॥ ३३९ ॥

अयमपि मल्लग्रामादिरूपलौकिकव्यवहारमूलकत्वाल्लौकिकेषु गणनीय इति ॥ ३३९ ॥

भूलिङ्गशकुनिन्यायः ॥ ३४० ॥

हिमाचलप्रान्तदेशे भूलिङ्गाख्यः पक्षी—मा साहसं कुर्व्विति पुनःपुनरुच्चैर्व्वदन् सिंहदंष्ट्रायलग्नं मांसं जिघृक्षतीति प्रसिद्धम्, तथा परोपदेशमात्रकुशलः स्वयञ्च यथेष्टाचरणशीलो दाम्भिकस्त्याज्य एवेति भावः। उक्त च महाभारते-"न गाथा गाथिनं शास्ति बहु चेदपि गायति। प्रकृतिं यान्ति भूतानि भूलिङ्गशकुनिर्य्यथा ॥" इति ॥३४०॥

अंधस्यैवान्धलग्नस्य विनिपातः पदेपद इति न्यायः ॥ ३४१ ॥

यथान्धानुयायिनोऽन्धस्य प्रतिपदं विनिपातो भवति, तथा मुर्खाऽनुयायिमुर्खस्य नार्भाष्टसिद्धिः,किन्त्वनर्थप्राप्तिरेव भवतीति भावः ॥ ३४१ ॥

प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायः॥ ३४२ ॥

पङ्कलेपने प्रक्षालनमपेक्ष्य पङ्कस्पर्शनमेव न कर्तव्यमिति लोकप्रसिद्धिवदन्यत्राप्यनिष्टसाधनस्य कारणान्तरेण निवारणमपेक्ष्यांऽनिष्टसाधनमेव न कर्तव्यमिति यत्र विवक्षा तत्राऽस्य प्रवृत्तिरिति ॥ ३४२ ॥

पङ्कप्रक्षालनन्यायः ॥ ३४३ ॥

अयं पूर्व्ववत् ॥ ३४३ ॥

अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति न्यायः ॥३४४॥

न कृतो विशिष्ट ऊहो यैस्ते अकृतव्यूहाः । पाणिनीया इति पदमुपलक्षणमात्रम्–बुद्धिमन्त ऊहाऽपोहकुशलाः पुरुषा निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्य्यं न कुर्व्वन्तीत्यर्थः ॥ ३४४ ॥

श्वः कर्तव्यमद्यैव कुर्विति न्यायः ॥ ३४५ ॥

"श्वः कार्य्यमद्य कुर्व्वीत पूर्व्वाह्णे चाऽपराह्णिकम् । न हि मृत्युः प्रतीक्षेत कृतं वाप्यथ वाऽकृतम् ॥" इति ॥ ३४५ ॥

स्वकरकुचन्यायः ॥ ३४६ ॥

यथा स्वकरेण स्वकुचयोर्मर्द्दनं कुर्व्वती युवती न सुखं लभते, तथा जिज्ञासुरपि न स्वतंत्रविचारेण ज्ञानमाप्नोति, किन्त्वाचार्य्यद्वारा तत्त्वज्ञानं प्राप्नोति "आचार्य्यवान् पुरुषो वेद" इति श्रुतेरिति ॥ ३४६ ॥

भिक्षुभियास्थाल्यनधिश्रयणन्यायः॥३४७॥

यथा भिक्षुकभयेन कोपि स्थाल्यधिश्रयणं न करोति, तथा स्वतंत्रविचारेण तत्त्वज्ञानासम्भवेनोपदेशकानाञ्च प्रतारकत्वशङ्कास्पदत्वात्प्रत्युत तेभ्योऽनर्थप्राप्तिशङ्कासम्भवेन तद्भयेन त्याज्य एव गुर्व्वधीनो ब्रह्मविचार इति न समीचीनम् । किन्तु शास्त्रोक्तप्रकारेण सम्यक्परीक्षया साधुत्वाऽसाधुत्वनिर्द्धारणादसाधुत्यागसाध्वाश्रयणयोः सम्भवे-

---

१–उक्तञ्च–"निजगुणगरिमा सुखाऽऽकरः स्यात्स्वयमनुवर्णयतां सतां न तावत् । निजकरकमलेन कामिनीनां कुचकलशाऽऽकलनेन को विनोदः ॥" इति ।

नाऽसाधुकृतप्रतारणभिया ब्रह्मविचारो न त्याज्य इति भावः ॥ ३४७ ॥

मृगभियासस्याऽनाश्रयणन्यायः ॥३४८॥

पूर्व्ववत् ॥ ३४८ ॥

यूकाभियाकन्थाऽनाश्रयणन्यायः ॥३४९॥

पूर्व्ववत् । उक्तश्च—"काव्ये शुभे विरचिते खलु नो खलेभ्यः कश्चिद्गुणो भवति यद्यपि सम्प्रतीह । कुर्य्यां तथापि सुजनार्थमिदं यतः किं यूकाभयेन परिधानविमोक्षणं स्यात् ॥" इति ॥ ३४९ ॥

एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायः॥३५०॥

यथा श्वा कर्णे पुच्छे वा छिन्ने श्वैव भवति,नाऽश्वो न गर्दभ इति,तथा प्रकृतेऽपि। अयं हि-"स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ" १।१।५६। इति सूत्रमहाभाष्येऽभिहितः। तथाहि—"एकदेशविकृतस्योपसंख्यानम् । एकदेशविकृतस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्।किं प्रयोजनम्। पचतु,पचंतु तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं यथा स्यात् । एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात्सिद्धम् । एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति तिङ्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति । तद्यथा—श्वा कर्णे पुच्छे वा छिन्ने श्वैव भवति, नाऽश्वो न गर्दभः" इति ॥ ३५० ॥

स्फटिकलौहित्यन्यायः ॥ ३५१ ॥

यथा स्फटिके जपापुष्पादिसान्निधिकृतलौहित्यस्य

तन्निवृत्तौ निवृत्तिः, तथाऽऽत्मेत्युपाधितंत्रस्य जीवस्य तद्बाधात्तद्बाध इति ॥ ३५१ ॥

आकाशपरिच्छिन्नन्यायः ॥ ३५२ ॥

यथा घटाद्यवच्छेदकृतस्याकाशे परिच्छिन्नत्वस्य घटाद्यभावेऽभावः, तथा पूर्व्ववत् ॥ ३५२ ॥

देहाधोमुखत्वन्यायः ॥ ३५३ ॥

यथा वाताद्युपाधिकृतस्य स्वदेहेऽधोमुखत्वादेस्तदपगमेऽपगमः, तथा पूर्व्ववत् ॥ ३५३ ॥

स्वयमशक्तः कथं परान्साधयिष्यतीति न्यायः ॥ ३५४ ॥

यथा—चाक्षुपदर्शनाभावमितस्य राहोः केतोर्वा शुभाऽशुभफलदातृत्वसामर्थ्यं नास्तीति केषांचिज्ज्योतिर्व्विदाम्मतम् ॥ ३५४ ॥

अशक्तास्तत्पदं गन्तुं ततो निन्दां प्रकुर्वत इति न्यायः ॥ ३५५ ॥

स्पष्टः ॥ ३५५ ॥

कर्णकौन्तेयन्यायः ॥ ३५६ ॥

यथा कर्णः कौन्तेय एव सन्नपि कौन्तेयत्वाज्ञानाद्राधेयमात्मानं मेने, पश्चादाप्तोपदेशेन कौन्तेयमात्मानं मन्यते स्म, तथा ब्रह्मैव स्वस्वरूपाज्ञानाज्जीवमात्मानं मन्यते । गुरूपदिष्टमहावाक्यजबोधादबोधबाधे ब्रह्मैवाऽहमिति मन्यत इति ॥ ३५६ ॥

राजपुत्रव्याधन्यायः ॥ ३५७ ॥

यथा कश्चिद्राजपुत्रः स्वमातृसपत्न्या कयाचित्कचिन्निक्षिप्तो व्याधवंशं प्राप्तः । तेन च पुत्रत्वेन पालितः स व्याधमेवात्मानं मन्यते स्म, पश्चात्कथंचिद्राजपुत्रनिश्चयवतां मंत्रिणामुपदेशाद्राजानमात्मानं मत्वा पैतृकसिंहासने प्रतिष्ठां प्राप्नोति पूर्व्ववत् ॥ ३५७ ॥

सिंहमेषन्यायः ॥ ३५८ ॥

यथा सिंहशावकोपि कथंचिद्ग्रामीणवशं प्राप्तो मेषैस्सह चरन्युवापि सन्, विविधरूपकृतलम्बकर्णत्वालम्बकर्णत्वशृङ्गित्वाऽशृङ्गित्वादिकृतं विशेषं पश्यन्नात्मानमपि मेषविशेषं मेने; दूर्वादिकं च बुभुजे, तथा प्रकृतेऽपि ॥ ३५८ ॥

प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तत इति न्यायः ॥ ३५९ ॥

अयं न्यायो भट्टाचार्य्यैर्विवृतः । तथाहि—"प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते । जगच्च सृजतस्तस्य किन्नाम न कृतं भवेत् ॥" इति । अयमभिप्रायः—परमेश्वरस्य जगन्निर्म्माणे प्रवृत्तिःकिमर्था-स्वार्था,परार्था वा।आद्येऽपीष्टप्राप्त्यर्था, अनिष्टपरिहारार्था वा । नाद्यः, अवाप्तसकलकामस्य तदनुपपत्तेः। अत एव न द्वितीयः,द्वितीये प्रवृत्त्यनुपपत्तिः। कः खलु परार्थं प्रवर्तमानं प्रेक्षावानित्याचक्षीत । अथ करुणया प्रवृत्त्युपपत्तिरित्याचक्षीत कश्चित् । तं प्रत्याचक्षीत । तर्हि सर्वान्प्राणिनः सुखिन एव सृजेदीश्वरो न त दुःखशबलान्,

करुणाविरोधात् । स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहरणेच्छा हि कारुण्यम् । तस्मादीश्वरस्य जगत्सर्जनं न युज्यत इत्याशंकायां प्रतिवक्ति स्म भट्टाचार्य्यः—'प्रयोजनमनुद्दिश्य-' इत्यादि । नास्तिकशिरोमणे ! तावदीर्ष्याकषायिते नेत्रे निमील्य परिभावयतु भवान् । करुणया प्रवृत्तिरस्त्येव । न च निसर्गतः सुखमयसर्गप्रसङ्गः, सज्यप्राणिकृतसुकृतदुष्कृतपरिपाकविशेषाद्वैषम्योपपत्तेः । न च स्वातंत्र्यभंगः शंकनीयः, स्वांगं स्वव्यवधायकं न भवतीति न्यायेन प्रत्युत तन्निर्वाहाच्चेति विरम्यते, विस्तरभिया नेह प्रपंच्यत इति ॥ ३५९ ॥

स्वाङ्गं स्वव्यवधायकं न भवतीति न्यायः ॥ ३६० ॥

स्फुटः ॥ ३६० ॥

पिण्डं त्यक्त्वा करं लेढीति न्यायः ॥३६१॥

यथा—विहाय ब्रह्मानन्दं तल्लेशभूतविषयानन्दाद्यनुभवनं व्यर्थमिति ॥ ३६१ ॥

घटप्रदीपन्यायः ॥ ३६२ ॥

यथा घटनिष्ठो दीपो घटस्योदरमात्रं भासयति, तथा प्रकृतेऽपि ॥ ३६२ ॥

बहुच्छिद्रघटप्रदीपन्यायः ॥ ३६३ ॥

अयं श्रीशंकराचार्य्यैः संक्षेपेण भाष्यतात्पर्य्यप्रकाशके श्रीमद्दक्षिणामूर्तिस्तोत्रेऽभिहितः । तथाहि—" नानाछि-

द्रघटोदरस्थितमहादीपप्रभाभास्वरं ज्ञानं यस्य तु चक्षुरादिकरणद्वारा बहिः स्पन्दते। जानामीति तमेव भान्तमनुभात्येतत्समस्तं जगत्तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥" इति। अस्यार्थः—नाना अनेकानि छिद्राणि यस्मिन् स नानाछिद्रः, स चासौ घटश्चेति तथा। तस्योदरे मध्ये स्थितो यो महादीपोऽक्षुद्रदीपस्तस्य प्रभावद्भास्वरमनन्याधीनाऽलुप्तप्रकाशस्वभावं यस्य चिदात्मनोऽनेकच्छिद्रवति देहे स्थितस्य ज्ञानं स्वरूपभूतं चक्षुरादिकरणद्वारा तत्तदिन्द्रियच्छिद्रमार्गेण बहिर्विषयेषु रूपादिषु स्पन्दते गच्छति। यथा घटच्छिद्रेभ्यो विप्रसृता दीपप्रभास्तत्तत्सन्निहितान्विषयान्प्राप्य तदाकाराः सत्यस्तद्गततमोऽभिभवंति, तथा देहच्छिद्रगतेन्द्रियद्वारा प्रसरन्मनोवृत्त्यवभावकतया तदात्मतामापन्नानि चिदात्मस्वरूपाणि ज्ञानानि स्फुरणस्वभावानि तत्तदर्थं प्राप्य तदाकाराकारितानि विषयगताऽज्ञाततामभिभवन्ति, विषयप्रकाशशब्दवाच्यानि भवन्तीत्यर्थः। यस्य ज्ञानमेवम्प्रकारेण बहिः स्पन्दते, तस्मै श्रीगुरुमूर्तये श्रीदक्षिणामूर्त्तये इदं नमो नमस्करणमस्तु। दक्षिणाऽभिमुखी मूर्तिर्य्यस्य स दक्षिणामूर्तिः शिवः। गृणाति तत्त्वज्ञानमुपदिशति शिष्येभ्य इति गुरुः। श्रीः तत्त्वबोधात्मिकाऽऽविष्कृता शोभाऽस्मिन्नस्तीति श्रीमान्, श्रीमाँश्चासौ गुरुश्च श्रीगुरुस्तस्य मूर्तिरेव मूर्तिर्य्यस्य स तथा तस्मै। श्रीदक्षिणामूर्त्तये इति योजना। देवतारूपेण गुरुरूपेण च गृहीतमूर्तिद्वयमित्युक्तं भवतीति। उक्तमर्थं श्रुत्या

द्रढयति—जानामीति । अहमिदं जानामीति स्वगतेन निर-पेक्षप्रकाशस्वरूपेण विषयमवभासयन्यः स्वयमेव भासते, तमेव भान्तं प्रकाशमानमनुसृत्यैतत्समस्तं जगद्भाति, न स्वत इत्यक्षरयोजना । तथा च श्रुतिः—" न तत्र सूर्य्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः " इति । " तमेव भान्तमनुभाति सर्व्वं, तस्य भासा सर्व्व-मिदं विभाति " इति ॥ ३६३ ॥

वस्तूनि मानान्यपेक्षन्ते न प्रयोजनानीति न्यायः ॥ ३६४ ॥

श्रुत्यादिमानसिद्धवस्तुनः प्रयोजनाभावापराधेन निर-सनमशक्यमिति विवक्षायामस्य प्रवृत्तिरिति ॥ ३६४ ॥

बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति न्यायः ॥३६५॥

यथाहुः—" बहूनामप्यसाराणां मेलनं कार्य्यसाधकम् । तृणैस्सम्पाद्यते रज्जुस्तया नागोऽपि बध्यते ॥" इति॥३६५॥

बहूनामनुसरणं न्याय्यमिति न्यायः ॥३६६॥

स्पष्टः ॥ ३६६ ॥

व्यञ्जकव्यंग्यन्यायः ॥ ३६७ ॥

यथा व्यञ्जक आतपादि व्यंग्यस्य घटादेराकारतामेति तथा । उक्तं च—" व्यञ्जको वा यथालोको व्यंग्यस्याकार-तामियात् । सर्व्वार्थव्यञ्जकत्वाद्धीरर्थाकारा प्रदृश्यते ॥ " इति ॥ ३६७ ॥

दाहकदाह्यन्यायः ॥ ३६८ ॥

यथा दृश्यते हि विगतज्वालस्यैं दाहकस्याऽग्नेर्दाह्यकाष्ठाद्याकारता तथा ॥ ३६८ ॥

शैलूषीन्यायः ॥ ३६९ ॥

यथा शैलूषी नटी क्रमेण विविधरूपाणि धत्ते, तथा अर्थालंकारेष्वेकोपमैव नाना प्रतीपाद्यलंकाररूपाणि धत्ते। उक्तञ्च—"उपमैका शैलूषी संप्राप्ता चित्रभूमिकाभेदात्। प्रीणयति काव्यरङ्गे नर्तयति तद्विदां चेतः ॥" इति ॥३६९॥

नटाङ्गनान्यायः ॥ ३७० ॥

यथा रङ्गभूमौ ह्यागतां नटभार्य्यां योयो नटः पृच्छति-कस्य भार्य्याऽसि सुश्रोणि, सा तंतं प्रति तवैवेति वदतीति प्रसिद्धम्। अयम् "अजादेर्द्वितीयस्य" ६ । १ । २३ । इति सूत्रमहाभाष्येऽभिहितः। तद्यथा—"व्यञ्जनानि पुनर्नटभार्य्यावद्भवन्तीति । यथा नटानां स्त्रियो रङ्गगता योयः पृच्छति—कस्य यूयं कस्य यूयमिति तंतं तवतवेत्याहुः, एव व्यञ्जनान्यपि यस्ययस्याऽचः कार्य्यमुच्यते तंतं भजन्ते" इति ॥ ३७० ॥

जलौष्ण्यन्यायः ॥ ३७१ ॥

यथा 'शीतस्पर्शवत्य आपः' इति लक्षणतो जले स्वाभाविकं शैत्यं वर्त्तते, उष्णत्वन्तु तेजस्संयोगादिति। एवञ्चाऽयं न्यायोऽन्याऽसाधारणधर्म्मस्याऽन्यत्रारोपविवक्षायां प्रवर्तत इति भावः ॥ ३७१ ॥

वायुशैत्यौष्ण्यन्यायः ॥ ३७२ ॥

पूर्ववत् ॥ ३७२ ॥

भूशैत्यौष्ण्यन्यायः ॥ ३७३ ॥

पूर्ववत् ॥ ३७३ ॥

लोहाग्निन्यायः ॥ ३७४ ॥

अयं परस्परधर्माध्यासतादात्म्याध्यासयोर्विवक्षाया प्रवर्तते ॥ ३७४ ॥

अहिभुक्कैवर्तन्यायः ॥ ३७५ ॥

अयं तादात्म्याध्यासे एव ज्ञेयः । अहिर्नामोन्मादकर ओषधिविशेषः, अहिफेनस्यादिकारणम् 'पोस्त' इति पाश्चात्यभाषायां प्रसिद्धः। तं भुंक्त इत्यहिभुक् 'पोस्ती' इति भाषायां प्रसिद्धः । 'कैवर्ते दाशधीवरौ' इत्यमरः । यथा श्रूयते हि लोके—कश्चिदहिभुङ् नावमारुह्य तत्र बहुजनसमुदायं दृष्ट्वा केनचिन्मे विनिमयो न स्यादिति धिया स्वपादे रज्जुं बद्ध्वा तन्द्रां प्राप । कैवर्तश्चोपहासार्थं तत्पादात्तां रज्जुं मोचयित्वा स्वपादे बबन्ध। नावि च पारं गतायामवरोहणसमये प्रबुद्धोऽहिभुक्स्वपादे रज्जुमदृष्ट्वा कैवर्तपादे च रज्जुं दृष्ट्वा अहमयमयमहमिति स्वहृदि निश्चित्य-रे कैवर्त त्वमहमहं च त्वमिति तेन विवादं कृतवानिति, तथा प्रकृतेऽपि ॥ ३७५ ॥

वातप्रदीपन्यायः ॥ ३७६ ॥

वातेन दीपनिवृत्तिः ॥ ३७६ ॥

स्नेहदीपन्यायः ॥ ३७७ ॥

स्नेहाऽभावे जाते दीपनिवृत्तिः ॥ ३७७ ॥

ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति न्यायः ३७८॥

द्विविधा हि निवृत्तिः—विरोधिना, सामग्रीनिवृत्त्या च। यथा वातेन दीपनाशस्तथा वा तैलवर्त्यादिनाशे दीपनिवृत्तिः। तत्र तथाऽऽद्या निवृत्तिरज्ञानस्य, द्वितीया कार्य्यवर्ग्गस्येति। एतेन न्यायत्रयं व्याख्यातमिति ॥ ३७८ ॥

तदागमे हि दृश्यत इति न्यायः ॥ ३७९ ॥

यथा—दृश्यते हि तैलादावनुद्भूतरूपोद्भूतस्पर्शतेजोऽवयवागमे सन्तापोपलब्धिरिति तद्धर्म्म एव न तैलादिधर्म्मः, तथा जाग्रदादौ बुद्धौ सत्यां दुःखादयो दृश्यन्ते, सुषुप्त्यादौ तन्निवृत्तौ नोपलभ्यंतेऽतस्तद्धर्म्मा एव नात्मधर्म्माः, सुषुप्तावप्युपलब्धिप्रसङ्गादिति ॥ ३७९ ॥

वध्यघातकन्यायः ॥ ३८० ॥

यथा भुजङ्गादिभूषितां वनभूमिं दृष्ट्वा भुजङ्गभुगादेरभावोऽवगम्यते, तथा प्रकृतेऽपि ॥ ३८० ॥

खादकघातकन्यायः ॥ ३८१ ॥

अयं न्यायो यत्र कथंचित्परम्परया हेतोरप्युपचारेण साक्षाद्धेतुत्वमुच्यते, तत्र प्रवर्त्तते। यथा यदि छागादिखादका नराः स्युर्न स्युस्तर्हि घातका इति। खादका एव घातका इति न्यायार्थः ॥ ३८१ ॥

बालाग्रशतभागोऽपि न कल्प्यो निष्प्रमाणकः । प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि ॥ इति न्यायः ॥ ३८२ ॥

स्फुटः ॥ ३८२ ॥

सदसतोरुत्पत्तिनिवृत्त्यसम्भवेन परस्परविरोधे च प्रकारान्तरास्थितिरिति न्यायः ॥ ३८३ ॥

स्फुटः ॥ ३८३ ॥

गलेपादुकान्यायः ॥ ३८४ ॥

यथा—कस्यचिद्गृहस्थस्य गृहेऽन्नाद्यर्थित्वच्छलेनागतो निषण्णश्च कश्चिद्धिटस्स्तेनं तत्त्वतो ज्ञात्वा गच्छगच्छेति पुनःपुनरुच्यमानोऽपि यदा धौर्त्येन स्वेच्छया गमनं न स्वीकरोति, तदा पादुकासहितं पादं गले निधाय तोदयित्वा च बलान्निस्सार्य्यते, तथा प्रकृतेपि ॥ ३८४ ॥

यस्याऽज्ञानं भ्रमस्तस्य भ्रांतस्सम्यङ्क वेद स इति न्यायः ॥ ३८५ ॥

यथा—यस्याऽनात्मनि देहादावात्मत्वभ्रमोऽस्ति तस्याज्ञानमस्तीति कल्प्यत इति ॥ ३८५ ॥

तरतमभावापन्नं फलं तरतमभावापन्नसाधनायत्तमिति न्यायः ॥ ३८६ ॥

यथा—विचारपाटवेन यावद्यावद्विवेकदार्ढ्यं भवति तावत्तावद्भ्रमशैथिल्यं जायत इति भावः ॥ ३८६ ॥

सन्दिग्धं सप्रयोजनं च विचारमर्हतीति न्यायः ॥ ३८७ ॥

यथा—विचारविषयत्वं हि नाज्ञातस्य नापि निश्चितस्य, किन्तु सन्दिग्धस्येति भावः ॥ ३८७ ॥

चिन्तामणिं परित्यज्य काचमणिं गृह्णातीति न्यायः ॥ ३८८ ॥

यथा यत्र ब्रह्मावबोधहेतुविचारं विहायाऽन्यत्र रतिं कुर्वन्ति, तत्रायं चरितार्थः ॥ ३८८ ॥

पतिंवरान्यायः ॥ ३८९ ॥

यथा स्वयंवरा कन्याऽन्याँस्त्यक्त्वा सर्व्वोत्तमत्वेनाभिमतं यमभीष्टतमत्वेनादत्ते, न ततोऽन्यत्राभीष्टतमत्वमतिं कुरुते, तथा प्रकृतेपीति ॥ ३८९ ॥

टिट्टिभन्यायः ॥ ३९० ॥

अयं पंचतंत्रे विवृतः । तथाहि—कस्यचिट्टिट्टिभाख्यपक्षिणोऽण्डानि स्वतटस्थानि समुद्रस्स्ववीचिनाऽपजहार । स च पक्षी स्वसाहसेनैनं शोषयिष्यामीति प्रवृत्तो भार्य्यादिभिर्बहुधा वार्य्यमाणोपि नोपरराम, प्रत्युत तानपि वव्रे। ताँश्च पतनोत्पतनाभ्यां बहुधा क्लिश्यतः सर्व्वानवलोक्य कृपालुर्नारदस्तत्समीपे गरुडं प्रेषयामास । ततस्तत्पक्षवातेन शुष्यन्समुद्रो भीतोऽण्डान्यानीय पक्षिणे ददाविति। तथा च यथा दृढाध्यवसायस्य पक्षिणो गरुडसाहाय्यादण्डलाभः,

तथा दृढबुद्धेर्जिज्ञासोरतिदुर्लभस्यापि तत्त्वज्ञानस्येशाऽनुग्रहात्सुखेन लाभो भविष्यतीति ॥ ३९० ॥

वनव्याघ्रन्यायः ॥ ३९१ ॥

ह्रदनक्रन्यायः ॥ ३९२ ॥

यथा वनव्याघ्रयोः, ह्रदनक्रयोश्च परस्परवियुक्तयोः शबरधीवराभ्यां प्रधर्षणीयता भवति, संयुक्तयोस्तु परस्परसाहाय्यमाचरतोर्दुर्द्धर्षतौ भवति, तथा प्रकृतेपि ३९१॥३९२

रथवडवान्यायः ॥ ३९३ ॥

यथा—रथे नियुक्ते वडवे ते मिलित्वैव रथं वहतः, वियुक्ते तु न शक्नुतो वोढुं, परस्परस्नेहातिशयात्कुरुतश्च ह्रेषणम्, तथा प्रकृतेपि ॥ ३९३ ॥

भर्छुन्यायः ॥ ३९४ ॥

यथा श्रूयते हि लौकिकी गाथा वेदान्तग्रंथस्था—भर्च्छु नामा मंत्री कस्यचिद्राज्ञो बभूव । स च राजाज्ञया दूरदेशस्थराजविरोधिदस्युजननिग्रहार्थं गतः । तान्हत्वापि तद्देशमर्य्यादास्थापनार्थं तत्र चिरं विलम्बिते तस्मिन् राजसमीपे तच्छत्रुभूता राजपुरुषा दस्युकर्तृकं भर्च्छुवधं निखिलनगरे घोषयित्वा राज्ञेऽपि साभिज्ञानं निवेदितवन्तः । आगतानि भर्छुप्रेषितसमाचारपत्राणि च मार्ग्ग एव विलोपयामासुः । श्रुत्वा च भर्च्छुवधं राज्ञा सचिवान्तरं कृतम् । ततः कियत्कालानन्तरं कृतकृत्यो भर्च्छुः स्वपुरमभ्यागच्छन्पथि राजकृतसचिवांतरं श्रुत्वा वैराग्यमाश्रित्योपशशामाऽभ्युवास

च वने । तच्छ्रुत्वा ते प्राप्तसचिवाधिकारास्सर्वे ह्येकमत्येन राज्ञे मृतभर्त्तुः प्राप्तपिशाचयोनिर्भस्मावगुण्ठितदेहविकरालस्वरूपो निर्ज्जनवने विचरतीति विज्ञापयामासुः । ततः कदाचिन्मदान्धो राजा मृगयाऽनुगतो वने भस्मानुलिप्तशरीरभर्त्तुं दृष्ट्वा पिशाचतां गतोऽयमिति मेने, तथा प्रकृतेपि ॥ ३९४ ॥

भैरवविप्रन्यायः ॥ ३९५ ॥

पूर्ववत् ॥ ३९५ ॥

न सेव्यः केवलो नृप इति न्यायः ॥ ३९६ ॥

पूर्ववत् ॥ ३९६ ॥

वह्निधूमन्यायः ॥ ३९७ ॥

यथोत्पत्तिप्रतीतिरूपद्वारभेदाद्वह्निधूमयोरितरेतरापेक्षत्वं न विरुध्यते, तथा प्रकृतेपि । किञ्च—यथा धूमरूपकार्य्यदर्शनात्कारणरूपवह्नेरनुमानम्, तथा यत्र कार्यलिङ्गेन कारणाऽनुमानम्, तत्राऽस्य प्रवृत्तिरिति ॥ ३९७ ॥

गोमहिषीन्यायः ॥ ३९८ ॥

यथा गवादेर्महिष्यादेश्च न केनचिन्निमित्तेनाऽन्योऽन्यं मैत्री भवति न केनचिच्च विरोध इति, तथा—प्रकृतेपि॥३९८॥

अहिनकुलन्यायः ॥ ३९९ ॥

शाश्वतिके विरोधे स्पष्टः ॥ ३९९ ॥

सिंहमृगन्यायः ॥ ४०० ॥

पूर्ववत् ॥ ४०० ॥

तमःप्रकाशन्यायः ॥ ४०१ ॥

अयमुपमर्द्योपमर्द्दकभावे स्पष्टः ॥ ४०१ ॥

रश्मितृणादिन्यायः ॥ ४०२ ॥

यथाऽऽदित्यरश्मयः स्वभावतस्तृणादेर्भासका अपि सूर्य्यकान्तमण्यारूढास्तद्दाहका भवन्ति, तथा प्रकृतेऽपि ॥४०२॥

गोमयपायसन्यायः ॥ ४०३ ॥

अयं प्रत्यक्षादिविरोधेनाऽनुमानस्य बाधितत्वे प्रवर्त्तते ॥ ४०३ ॥

उपदेश्यानुपदेशत्वे विपरीतं बलाबलमिति न्यायः ॥ ४०४ ॥

यथा—दृश्यते हि चन्द्रादावतिविपुलपरिमाणोपदेशेन प्रादेशपरिमाणग्राहिणः प्रत्यक्षस्य बाधः । दृश्यते च व्योम्नि शब्दैकविशेषगुणतोपदेशसहकृतेन नीलत्वाद्यभावाऽनुमानादिनोपजीवस्यापि नीलादिरूपप्रतियोगिप्रत्यक्षस्य बाध इति ॥ ४०४ ॥

दामव्यालकटन्यायः ॥ ४०५ ॥

भीमभासदृढन्यायः ॥ ४०६ ॥

इदं न्यायद्वयम् "दामव्यालकटन्यायो न स्यात्तव कदाचन। भीमभासदृढन्यायः सर्व्वदा तेऽस्तु राघव ॥" इत्यादि वासिष्ठे सप्रपञ्चमुपन्यस्तम् । तत्राद्यस्योच्चैस्तरां दशामापन्नस्याप्यज्ञस्यातिनीचदशाप्राप्तिरवश्यं कालेन भवतीति तत्त्वबोधोऽ-

वश्यं सम्पाद्य इति विवक्षायां प्रवृत्ति । यथा—दाम-व्याल-कटाख्यास्त्रयोऽसुराः शम्वरेण स्वमायया निर्म्मिताः । ते च तलप्रहारादिना मेर्व्वादिचूर्णीकरणे शक्ता अप्यज्ञानप्रभावात्कालेन मशकादियोनिं प्रापुरिति प्रसिद्धं तत्र ॥ द्वितीयस्य तु—तत्त्वविन्न कदापि स्वपदात्पततीति विवक्षायां प्रवृत्तिः । यथा—भीम-भास-दृढाख्यास्त्रयोऽसुरास्तेनैव शम्वरेण तथा निर्म्मिताश्चिरं जीवन्मुक्तिसुखमनुभूय निर्व्वाणपदं प्राप्ता इति संक्षेपः । प्रपञ्चस्तु तत्रैव द्रष्टव्य इति ॥ ४०५ ॥ ४०६ ॥

यावत्तैलं तावद्व्याख्यानमिति न्यायः ॥४०७॥

स्फुटः ॥ ४०७ ॥

यावत्स्नानं तावत्पुण्यमिति न्यायः ॥४०८॥

स्फुटः ॥ ४०८ ॥

तुषकण्डनन्यायः ॥ ४०९ ॥

यथा तुषस्य धान्यत्वचः निस्तुषीकरणमुलूखलादिना व्यर्थम्, तथा प्रकृतेऽपि । 'धान्यत्वचि तुषः पुमान्' इत्यमरः ॥ ४०९ ॥

क्रमविपर्य्यासन्यायः ॥ ४१० ॥

यत्र क्रमस्य पूर्व्वापरविधेर्विपर्य्यासो व्यत्ययो भवति, तत्रायमवतरतीति । "स्याद्व्यत्यासो विपर्य्यासो व्यत्ययश्च विपर्य्यये" इत्यमरः ॥ ४१० ॥

क्षुत्स्वादुतां जनयतीति न्यायः ॥ ४११ ॥

स्फुटः ॥ ४११ ॥

शङ्काभिस्सर्वमाक्रान्तमिति न्यायः ॥४१२॥

स्फुटः। सर्वत्र निश्चयाभावविवक्षायामस्य प्रवृत्तिः ४१२॥

न ह्ययं स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यतीति न्यायः ॥ ४१३ ॥

स्फुटः ॥ ४१३ ॥

घटीयंत्रन्यायः ॥ ४१४ ॥

यथा—"जीवनग्रहणे नम्रा गृहीत्वा पुनरुत्थिताः। किं कनिष्ठाः किमु ज्येष्ठा घटीयंत्रस्य दुर्जनाः॥" इत्यनेन विवृतोयमिति ॥ ४१४ ॥

घटीयंत्रन्यायः ॥ ४१५ ॥

यथा च—तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं भवतीति सिद्धान्ते किं तत्त्वज्ञानादनंतरमेव निःश्रेयसं सम्पद्यते, वा नेत्याशङ्कायामुच्यते—तत्त्वज्ञानाद्दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभाव इति। तत्र मिथ्याज्ञानं नामाऽनात्मनि देहादावात्मबुद्धिः। तदनुकूलेषु रागः। प्रतिकूलेषु द्वेषः। वस्तुतस्त्वात्मनः प्रतिकूलमनुकूलं वा न किंचित्समस्ति, परस्पराऽनुबन्धाच्च रागादीनां मूढो रज्यति, रक्तो मुह्यति, मूढः कुप्यति, कुपितो मुह्यतीति। ततस्तैर्दोषै, प्राणी प्रतिषिद्धानि शरीरेण हिंसास्तेयादीनि ह्याचरतिः वाचाऽनृतादीनि, मनसा परद्रोहादीनि, सेयं पापरूपा प्रवृत्तिरधर्म्ममावहतीति। एवं शरीरेण प्रशस्तानि दानपरपरित्राणादीनि, वाचा हितसत्यादीनि, मनसा अहिंसा-

दीनि, सेयं पुण्यरूपा प्रवृत्तिर्द्धर्म्मः, सेयमुभयी प्रवृत्तिः। ततः स्वस्वाऽनुरूपं प्रशस्तं निन्दितं वा जन्म शरीरादेः प्रादुर्भावः, तस्मिन्सति प्रतिकूलवेदनीयतया वासनात्मकं दुःखं भवतीति त इमे मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ता अविच्छेदेन प्रवर्तमानाः। संसारशब्दार्थो घटीयंत्रन्यायेन निरवधिरनुवर्तते। यदा कश्चित्पुरुषधौरेयः पुराकृतसुकृतपरिपाकवशादाचार्य्योपदेशेन सर्व्वमिदं दुःखायतनं दुःखानुषक्तञ्च पश्यति, तदा तत्सर्वं हेयत्वेन बुद्ध्यते। ततस्तदविद्यादिकं तन्निवर्त्तयितुमिच्छति, तन्निवृत्त्युपायश्च तत्त्वज्ञानमिति, तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति, मिथ्याज्ञानापाये दोषा अपयान्ति, दोषापाये प्रवृत्तिरपैति, प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति, जन्मापाये दुःखमात्यन्तिकं निवर्तते। सात्यन्तिकी निवृत्तिरपवर्गः। तथा च पारमर्षं सूत्रम्—"दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्गः" इति ॥ ४१५ ॥

कनककुण्डलन्यायः ॥ ४१६ ॥

यथा सुवर्णजन्यकुण्डलस्य सुवर्णाभिन्नत्वम्, तथा ब्रह्मरूपकारणजन्यजगतः कार्य्यस्य ब्रह्मरूपकारणताऽभिन्नत्वमिति।"सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किं चन","एकमेवाऽद्वितीयं ब्रह्म","पुरुष एवेदꣳ सर्व्वम्", "एतदात्म्यमिदं सर्व्वं स वै सर्व्वमिदं जगत्" इत्यादिश्रुतेरीति शुद्धाद्वैतमतमिति ॥ ४१६ ॥

हलान्तं ब्रह्मवर्चसमिति न्यायः ॥ ४१७ ॥

यथा—"राज्यश्रीर्ब्रह्मशापान्ता हलान्तं ब्रह्मवर्चसम्, आचारो घोषवासान्तः कुलस्यान्तं स्त्रियश्चलाः ॥ " इति । उक्तञ्च श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे नवमाध्याये—" नाभिह्रदादिह सतोऽम्भसि यस्य पुंसो विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः । रूपं विचित्रमिदमस्य विवृण्वतो मे मारीरिषीष्ट निगमस्य गिरां विसर्गः ॥ " इति । अस्य श्लोकस्य टीका—अम्भसि सतो यस्य नाभिह्रदादिहासं, विज्ञाने शक्तिर्य्यस्य महत्तत्त्वात्मकस्य चित्तस्य तदभिमानी, अस्य रूपमिदं विस्तारयतो मे निगमस्याऽवयवभूतानां गिरां विसर्ग उच्चारणं मारीरिषीष्ट हलान्तं ब्रह्मवर्चसमिति न्यायेन मा लुप्यतामिति ॥ ४१७ ॥

तत्स्थानापन्नस्तत्कार्य्यं लभत इति न्यायः ॥ ४१८ ॥

अयं " स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ " १ । १ । ५६ । इति सूत्रस्थमहाभाष्ये ध्वनितः। तद्यथा—" लोके यो यस्य प्रसङ्गे भवति लभतेऽसौ तत्कृतानि कार्य्याणि । तद्यथा—उपाध्यायस्य शिष्यो याज्यकुलानि गत्वा अग्रासनादीनि लभते " इति ॥ ४१८ ॥

अन्वयव्यतिरेकिन्यायः॥ ४१९ ॥

यथा—यत्सत्त्वे यत्सत्त्वमन्वयो, यदभावे यदभावो व्यतिरेकः।अन्वयव्यतिरेकौ स्तोऽस्मिन्,इनिः । अन्वयेन व्यतिरेकेण

च व्याप्तिमति हेतावयं प्रवर्तते। यथा वह्नौ साध्ये धूमवत्त्वम्। यत्रयत्र धूमस्तत्रतत्राग्निरित्यन्वयव्याप्तिः । यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमोपि नास्तीति व्यतिरेकव्याप्तिः। यथा महानसादौ ॥ ४१९ ॥

चातकजीमूतन्यायः ॥ ४२० ॥

यत्राभीष्टसिद्धौ सत्यां बहुकालिक्यपि तत्तृष्णोपशाम्यति, तत्रास्य प्रवृत्तिरिति। "शमयति जलधरधारा चातकयूनां तृषां चिरोपगताम्। क्षपयति च वधूलोचनजलधारा कामिनां प्रवासरुचिम्॥" इति। 'सर्व्वसहापतितमम्बु न चातकानाम्' इत्यादि ॥ ४२० ॥

गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिक इति न्यायः ॥ ४२१ ॥

यथा केनचिद्ब्राह्मणेन कस्माच्चित्पुरुषाच्छ्रुतं यत् कस्मिंश्चिद्ग्रामे कश्चिद्दाता धनाढ्यः प्रतिब्राह्मणं रौप्यकमण्डलुं ददातीति । तदाकर्ण्य स लुब्धब्राह्मणस्तत्र गन्तुकामः पथ्येव भमौ गर्तं विधाय संस्थाप्य च तत्र स्वताम्रकमण्डलुं तदुपरि मृत्पिण्डद्वयं निधाय तत्र गतः गते च तस्मिन्योयो जनस्तत्र समायातस्सस एव तत्र पिण्डद्वयमवलोक्य सम्भाव्य च तीर्थबुद्धिं तत्र मृत्पिण्डद्वयं निर्माय स्थापयामास। इत्थं कालात्यये जाते दैववशाद्धनिनस्सकाशादप्राप्य राजतकमण्डलुं पुनः स्वधृतताम्रकमण्डलुग्रहणेच्छुर्विप्रस्तत्र बहुलोकदत्तमृत्पिडव्याप्तक्रोशद्वयायात्मकभूमि-

मवलोक्य भ्रान्तस्सन्स्वस्थापितकमण्डलुस्थानमनवगत्य शोकाकुलचित्त इमं पद्यं पपाठ-"गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः। पिण्डद्वयप्रदानेन गतं मे ताम्रभाजनम्॥"इति। अन्यदपि-"एकस्य कर्म्म संवीक्ष्य करोत्यन्योपि गर्हितम्। गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः॥" इति॥४२१॥

साधनाऽनुष्ठानतंत्रा हि साध्यसंसिद्धिरिति न्यायः॥ ४२२॥

यथा-साधनानि चत्वारि-नित्यानित्यवस्तुविवेकः १, इहामुत्रार्थफलभोगविरागः २, शमदमादिषट्सम्पत्तिः ३, मुमुक्षुत्वं च ४। नित्यं वस्त्वेकं ब्रह्म, तद्व्यतिरिक्तं सर्वमनित्यम्, अयमेव नित्यानित्यवस्तुविवेकः। विरागः कः-इह स्वर्गभोगेषु चेच्छाराहित्यम्।शमादिसाधनसम्पत्तिः का-शमो दमस्तपस्तितिक्षा श्रद्धा समाधानं चेति। शमः कः-मनोनिग्रहः, दमः कः-चक्षुरादिबाह्येन्द्रियनिग्रहः, तपः किम्-स्वधर्म्मानुष्ठानमेव, तितिक्षा का-शीतोष्णादिसुखदुःखादिसहिष्णुत्वम्, श्रद्धा कीदृशी-गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासः, समाधानं किम्-चित्तैकाग्र्यम्। मुमुक्षुत्वं किम्-मोक्षो मे भूयादितीच्छा। एतत्साधनानुष्ठानतन्त्रा हि यथा साध्यस्यात्मज्ञानस्य संसिद्धिर्भवति, तथा प्रकृतांतरेऽपीति बोध्यं, विस्तरभिया नेह प्रपञ्च्यते॥ ४२२॥

द्विगता अपि हेतवो भवन्तीति न्यायः॥ ४२३॥

द्वावर्थौ गताः प्रयोजनद्वयस्य सम्पादका इत्यर्थः। तद्यथा-

"आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च प्रीणिताः । एका क्रिया द्व्यर्थ-करी प्रसिद्धा" इति महाभाष्यमतेन मृतपितॄणां श्राद्धतर्प-णादि कर्म्म शास्त्रविहितं नास्तीति वदन्तः परास्ताः । अत एवैतत्पोषकं महाभाष्यवाक्यान्तरम्—"तद्यथा—अयं चेन्म-रिष्यति न च पूर्व्वेभ्यः पितृभ्यो दास्यति" इत्यादि ॥४२३॥

जामात्रर्थं प्रस्तुतस्य सूपादेरतिथ्युपका-रकत्वमिति न्यायः ॥ ४२४ ॥

यथा—साङ्ख्याभिमतप्रधानकारणवादनिरासाय प्रयुक्ता वेदान्तसूत्रोक्तयुक्तयो योगाभिमतप्रधानकारणमपि निरा-कुर्व्वन्तीति दिगित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ४२४ ॥

गृहार्थमारोपितस्य दीपस्य रथ्योपकारक-त्वमिति न्यायः ॥ ४२५ ॥

पूर्ववत् ॥ ४२५ ॥

न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति न्यायः ॥ ४२६ ॥

यथा न हि गोधा सर्प्पन्ती सर्प्पणादहिर्भवतीत्येवं प्रकृतेपि ॥ ४२६ ॥

अन्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति न्यायः॥४२७॥

तद्यथा—शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते, ताभ्यश्च पानीयं पीयते, उपस्पृश्यते च, शालयश्च भाव्यन्ते, तथा प्रकृ-तेपि । 'कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित्' इत्यमरः । "बहुगणवतुडति संख्या" १ ।१। २३। इति सूत्रमहाभाष्ये प्रोक्तं प्रोक्तन्यायद्व-यम् ॥ ४२७ ॥

वाक्यान्यपि द्विगतानि भवन्तीति न्यायः॥४२८॥

यथा—शब्दस्याप्यर्थवद्द्विर्गतत्वमित्यर्थः । तद्यथा—श्वेतो धावति, अलम्बुसानां याता । अत्र श्वेत इति छेदेन कीदृश इत्यस्योत्तरमिदमिति । एवं केषां जनपदानां गंता, को वा समर्थ इति प्रश्ने, उत्तरम्—अलम्बुसानां याता अलम्बुसा देशविशेषाः । बुसानां पलालवर्णानां याता प्रातिमान्, अलं समर्थ इति चार्थः ॥ ४२८ ॥

एकस्याप्यनेकशक्तिसम्भवादनेकार्थप्रत्यायनमविरुद्धमिति न्यायः ॥ ४२९ ॥

अनेकार्थशब्देषु चरितार्थोयं न्यायः स्पष्टार्थः ॥ ४२९ ॥

यो हि भुक्तवन्तं प्रति ब्रूयान्मा भुक्था इति किं तेन कृतं स्यादिति न्यायः ॥ ४३० ॥

अयं "स्थानेऽन्तरतमः" १ । १ । ५० । इति सूत्रमहाभाष्ये "अनर्थकश्च" इति वार्तिकव्याख्यावसरे ह्युदाहृतः । भुक्था इति निरनुस्वारपाठ इति बोध्यम् ॥ ४३० ॥

असति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपात इति न्यायः ॥ ४३१ ॥

स्फुटः ॥ ४३१ ॥

सति कुड्ये चित्रमिति न्यायः ॥ ४३२ ॥

स्फुटः ॥ ४३२ ॥

---

१ एतेन श्वा इतो धावतीति ध्वनितमेव । २ माङि लुङ्विधानात् ।